

De verhouding tussen de vroege socialistische beweging en de joodse gemeenschap in Amsterdam, 1887-1894

MA-scriptie History of Political Culture and National Identities
Universiteit Leiden
Vincent Captein
s0506893
Scriptiebegeleider: Dennis Bos

Inhoudsopgave	2
Inleiding	3
Hoofdstuk 1: Het antisemitisch vooroordeel	6
1.1 Religieus antisemitisme	6
1.2 Economisch antisemitisme	7
1.3 Antisemitisme en socialisme: voorbeelden uit het 19-eeuws Europa	8
Hoofdstuk 2: Joden en socialisten binnen de vroege socialistische beweging, 1887 – 1892	11
2.1 ‘Van de Israëlische elementen kon niet worden gezegd dat zij bijzonder rood waren’: de joodse gemeenschap in Amsterdam	11
2.2 “Van de regering kenden zij allen slechts één figuur, te weten ‘de gebenschte Malke’”: de Oranjegezindheid van de Amsterdamse joden	12
2.3 De eerste confrontatie: het Oranjefurie, 1887	14
2.4 Polemieken, vuilspuiterijen, Gatzemeyer en <i>Homo Sum</i> : de houding van <i>Recht voor Allen</i> ten opzichte van de joden	20

2.5	‘Sjacheraars van oude hazevellen’: de toetreding van Freiherr Von Barnekow tot de redactie van <i>Recht voor Allen</i>	24
2.6	Negentiende-eeuwse racist of platte antisemiet? De houding van Domela Nieuwenhuis ten opzichte van het jodendom	30
2.7	‘Den joodschen jodenhater’: het joodse antisemitisme van Sam Coltof	35
	Conclusie	36
	Hoofdstuk 3: Joden en socialisten binnen de vroege socialistische beweging, 1892-1894	38
3.1	Ommekeer? De toetreding van vooraanstaande joden tot de SDB.	
3.2	De NDV als socialistisch vehikel: de propagandapogingen van De Levita en Polak	42
3.3	De Handwerkers Vriendenkring	46
3.4	De bestorming van het Ghetto: de propagandapogingen van Willem Speelman	49
3.5	‘De beteekenis en het doel der Sociaal-Demokratie duidelijk maken.’ De oprichting van ‘t <i>Centrum</i> , oktober 1892	53
3.6	De oprichting van <i>Ons Blad</i>	56
	Conclusie	66
	Bibliografie	69

Inleiding

In de socialistische en Nederlands-joodse geschiedschrijving wordt vaak gesteld dat de socialistische beweging in Nederland aan het eind van de negentiende eeuw nauwe banden had met de joodse arbeidersklasse, en dat van antisemitisme binnen het Nederlandse socialisme maar zeer weinig sprake was. Zo schrijft historica Karin Hofmeester in haar proefschrift *Als ik niet voor mijzelf ben. De verhouding tussen joodse arbeiders en de arbeidersbeweging in Amsterdam, Londen en Parijs vergeleken, 1870-1914*: “het socialisme en de arbeidersbeweging hadden op joodse arbeiders en intellectuelen (...) een grote aantrekkingskracht”. De reden hiervoor is volgens Hofmeester dat de beweging ‘een goed instrument [was] om de joodse arbeiders uit hun dubbele achterstandspositie – als jood en als arbeider – te halen. Volgens Hofmeester was deze emancipatie succesvol: ‘In Amsterdam voltrok zich deze integratie in de algemene arbeidersbeweging tamelijk geruisloos’.¹

Het is aan de hand van deze uitspraken te verwachten dat het antisemitisme binnen de Nederlandse socialistische beweging relatief weinig voorkwam. In zijn proefschrift over de vroege socialistische beweging in Amsterdam ‘*Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam, 1848-1894*’ stelt historicus Dennis Bos echter dat in tegenstelling tot de latere socialistische beweging, de verhouding tussen de vroege socialisten en joden tussen 1880 en 1894 absoluut niet altijd even goed was.² Er vonden meerdere malen conflicten plaats tussen socialisten en joden en ook was er in de vroege socialistische beweging veelvuldig sprake van anti-joodse tendensen. Het kwam daarnaast veel voor dat

¹ K. Hofmeester, ‘*Als ik niet voor mijzelf ben...*’. *De verhouding tussen joodse arbeiders en de arbeidersbeweging in Amsterdam, Londen en Parijs vergeleken, 1870-1914*, 22-23

² D. Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam, 1848-1894*, Amsterdam 2001

joden werden geconfronteerd met negatieve uitspraken over hun geloofsgewoonten of over hun afkomst. Zo plaatste de redactie van het partijblad *Recht voor Allen* meerdere malen ingezonden brieven waarin partijleden zich negatief over joden uitlieten.

Amsterdam was al eeuwenlang het centrum van de Nederlandse joden, en sinds ongeveer 1870 ook van de socialistische beweging. Het is vraag hoe de verhouding tussen socialisten en joden in het laat-negentiende-eeuwse Amsterdam was. Ondernamen de socialisten pogingen om de vele joodse arbeiders in Amsterdam voor zich te winnen? En hoe reageerde de joodse arbeidersklasse op de socialistische propaganda? En, is er in de tijd een duidelijke scheidslijn of oorzaak aan te wijzen waardoor de verstandhouding tussen socialisten en joden beter of juist slechter werd?

In dit onderzoek wordt ingegaan op de verhouding tussen de vroege socialistische beweging en de joodse arbeidersklasse in Amsterdam. Hierbij zal de periode 1887 tot 1894 centraal staan. De hoofdvraag van het onderzoek luidt: hoe was tussen 1887 en 1894 de verhouding tussen de vroege socialistische beweging en de joodse arbeidersklasse in Amsterdam? Het jaar 1887 is als beginpunt gekozen vanwege het feit dat er in dat jaar de eerste schermutselingen tussen socialisten en joden plaatsvonden, het zogenaamde Oranjefurie. Voor het jaar 1894 als eindpunt is gekozen omdat in dit jaar de SDAP wordt opgericht en de SDB (de belangrijkste partij van de vroege socialistische beweging) langzaam aan invloed begint te verliezen.

Bij de beantwoording van de hoofdvraag van dit onderzoek zullen een aantal onderwerpen centraal staan. Er zal ten eerste worden onderzocht of er tussen 1887 en 1894 vanuit de socialistische beweging specifieke pogingen werden ondernomen om de joodse arbeidersklasse te winnen voor de socialistische zaak. Daarbij wordt gekeken in hoeverre deze pogingen succesvol waren: namen de aantallen joodse partijleden toe, en hoe reageerde de joodse arbeidersklasse op de socialistische propaganda? Ten tweede wordt onderzocht hoe er door joodse en niet-joodse partijleden tegen hun joodse partijgenoten werd aangekeken. Zorgde de toetreding van joodse partijleden voor een positievere of juist negatievere houding bij niet-joodse partijleden?

Deze vragen zijn verweven in een chronologisch overzicht van de verstandhouding tussen de socialistische beweging en de joodse arbeidersklasse. Het zou onmogelijk zijn om deze vragen apart te beantwoorden, omdat zij een sterk verband met elkaar hebben. Een a-chronologische structuur van het onderzoek zou voor de lezer onduidelijkheid opleveren en verbanden tussen verschillende factoren uit elkaar trekken. In plaats van een beantwoording aan de hand van deelvragen is gebruik gemaakt van een aantal casestudies. Aan de hand van

deze casestudies is onderzocht hoe de verhouding tussen de Amsterdamse joden en socialisten was, waarbij de twee bovenstaande vragen steeds als leidraad zijn genomen.

Dit onderzoek wil geen generaliserende conclusie geven over de socialistische beweging of de joodse arbeidersklasse als geheel. Het is immers onmogelijk om nu nog na te gaan hoe een groot deel van de joodse arbeiders tegen de socialistische beweging aankeek en vice versa. Door de bestudering van deze belangrijke voorbeelden kan echter wel een beeld worden geschetst van de verstandhouding tussen socialisten en joden in de vroege socialistische beweging.

Het eerste hoofdstuk is inleidend van karakter. Hierin zal de geschiedenis van het antisemitische vijandbeeld worden geschetst. Deze ontstaansgeschiedenis is noodzakelijk voor een beter begrip van antisemitische uitlatingen aan het eind van de negentiende eeuw. Zij moet zeker niet gezien worden door een twintigste-eeuwse bril, waarin de Holocaust wordt meegenomen, maar vanuit de negentiende-eeuwse tijdgeest, die op haar beurt weer beïnvloed is door de geschiedenis van het antisemitische vooroordeel vanaf het begin van onze jaartelling. In dit onderzoek zal de term antisemitisme enkele malen aan bod komen. Het is belangrijk om een heldere definiëring te geven van dit begrip, en de context te schetsen waarin het negentiende-eeuwse antisemitisme plaatsvond. Het antisemitisme heeft een lange ontstaansgeschiedenis, waarin verschillende vooroordelen zijn ontstaan, aangepast en verdwenen. Hierbij zal onderscheid gemaakt worden tussen twee belangrijke thema's: religie en economie. Tot slot zal de negentiende-eeuwse maatschappelijke context waartegen we het antisemitische vooroordeel moeten zien, aan bod komen.

In het tweede hoofdstuk zal de verstandhouding tussen de joodse arbeiders en de socialisten in de jaren 1887 en 1892 worden besproken. In deze periode vonden er nog weinig specifiek op joden gerichte acties plaats binnen de socialistische beweging. Onderzocht zal worden welke factoren ervoor zorgden dat socialisten weinig deden om de joodse arbeiders voor de socialistische zaak te winnen en tevens hoe verklaard kan worden dat de joodse arbeiders weinig interesse toonden in het socialistische gedachtegoed en de socialistische beweging.

Het derde hoofdstuk beslaat de periode tussen 1892 en 1894, waarin de eerste specifiek op de joodse arbeiders gerichte propagandapogingen vanuit de socialistische partij plaatsvonden. Hierbij zal aandacht worden besteed aan een aantal personen en organisaties die een belangrijke rol speelden in de toenadering tussen socialisten en de joodse arbeiders in Amsterdam. Tenslotte zal in de conclusie de hoofdvraag van het onderzoek beantwoord worden: hoe was tussen 1887 en 1894 de verhouding tussen de vroege socialistische beweging en de joodse arbeidersklasse in Amsterdam?

Hoofdstuk 1: Het antisemitische vijandbeeld

1.1 Religieus antisemitisme

De religieuze component van het antisemitische vijandbeeld is in deze lange geschiedenis van het antisemitisme absoluut het meest dominant en constant geweest. Al vanaf het begin van onze jaartelling bestaat er een theorie over de collectieve schuld van het joodse volk aan de kruisdood van Christus. De diaspora was volgens de aanhangers van deze leer de providentiële straf van God voor de misdaad die het joodse volk jegens Christus had begaan. Deze goddelijke straf voor het eeuwig zwervende joodse volk vormde voor hen het levende bewijs voor de christelijke leer. In deze visie heeft het jodendom na het doden van Christus als religie afgedaan, en het ware christendom zou haar plaats hebben ingenomen.³

In de Centrale Middeleeuwen (1000-1200) werd het traditionele vooroordeel van de joden als godsmoordenaars aangevuld met allerlei nieuwe vooroordelen. Zo begon men in de twaalfde eeuw de joden te beschuldigen van rituele moord. Er werd verteld dat joden tijdens de lijdensweek en op Goede Vrijdag een christelijk kind vermoordden om Jezus als het ware opnieuw te kruisigen. In de Late Middeleeuwen (1200-1500) werd deze legende aangevuld met de idee dat joden ook tijdens de viering van het joodse paasfeest *Pesach* kinderen van christelijke ouders vermoordden. Joden zouden het bloed van christelijke kinderen namelijk nodig hebben voor het bakken van ongedesemde broden en het bloed vermengen met de wijn die tijdens het paasfeest werd gedronken.⁴ De tweede legende is die van de hostieschending. De joden zouden volgens deze legende hosties uit kerken stelen en ze met messen en priemen bewerken om het lichaam van Jezus opnieuw te kruisigen en te verminken. Tot slot ontstond in de Middeleeuwen ook de legende van de bronvergiftiging. Deze beschuldiging kwam erop neer dat de joden bronnen en putten vergiftigden om de christenen op een radicale manier uit te roeien.⁵

Deze drie legendes, gecombineerd met het geloof in de schuld van de joden aan de dood van Christus, zorgden ervoor dat er op verschillende plaatsen in West-Europa een wijdverspreid anti-joods religieus vooroordeel kon ontstaan. Sommige legendes, zoals die van

³ 'Godsmoordenaars en addergebroed.' Het antisemitische vijandbeeld bij Nederlandse katholieken in de negentiende eeuw' in: Hans Righart (red.), *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur*, Den Haag 1990, 89

⁴ J. Boonstra, H. Jansen en J. Kniesmeyer, *Antisemitisme. Een geschiedenis in beeld*, Den Haag 1989, 32

⁵ J. Boonstra, H. Jansen en J. Kniesmeyer, *Antisemitisme*, 33

de rituele moord, werden volgens Boonstra, Jansen en Kniesmeyer vooral verzonnen om het vervolgen van joden te legitimeren.⁶ Voor veel middeleeuweners stond echter vast dat de joden werkelijk probeerden Jezus opnieuw te kruisigen. Hoewel sommige onderdelen van dit vooroordeel, zoals de legende van de hostieschending, in de vroegmoderne tijd veel van hun kracht verloren, blijft het religieus antisemitische vooroordeel tot op de dag van vandaag bestaan.⁷

1.2 Economisch antisemitisme

Naast de al bestaande religieuze vooroordelen begonnen vanaf circa 1200 ook economische vooroordelen een steeds grotere rol te spelen binnen het antisemitische vijandbeeld. Deze vooroordelen ontstonden -en werden grotendeels beïnvloed- door de veranderende maatschappelijke situatie van de West-Europese joden. In de twaalfde, dertiende en veertiende eeuw organiseerden meer beroepsgroepen zich in besloten verbanden, de zogenaamde gilden. In deze gilden was er geen plaats voor joden, waardoor grote aantallen joden van deze beroepen werden uitgesloten. Het enige beroep dat hen uiteindelijk werd toegestaan was het uitlenen van geld tegen rente. Dit was christenen door de Kerk immers nadrukkelijk als zonde verboden en joden konden deze leegte in het economisch systeem gemakkelijk opvullen, aangezien de joden vanuit hun religie geen beperking op het uitlenen van geld tegen rente kregen opgelegd.⁸

De rente waartegen geld werd uitgeleend was in de Late Middeleeuwen echter relatief hoog. Hierdoor werden de bankierende joden al snel aangezien voor geldbeluste woekeraars – en daarmee was een nieuw stereotype geboren. Veel katholieke kerkvaders en protestantse kerkhervormers veroordeelden de ‘woeker’ die door de joden werd gepleegd als een misdaad. Hierbij vergaten ze vaak (of lieten ze het onvermeld?) dat de christenen door het bijbelse woekerverbod geen rente móchten heffen, en de joden een dergelijk verbod niet kenden. Oorzaak en gevolg werden dus min of meer omgedraaid.

Naarmate de joden meer politieke en vooral economische invloed kregen, groeide ook de identificatie van de joden met het kapitalisme. Toen in 1870 in Europa een grote economische crisis uitbrak, kregen veel joden hier de schuld van toegewezen. Voor met name arme boeren en ambachtslieden was het ‘door de joden gedomineerde’ kapitalisme een stelsel dat slechts rampspoed en uitbuiting met zich meebracht. Gedurende de jaren tachtig en

⁶ J. Boonstra, H. Jansen en J. Kniesmeyer, *Antisemitisme*, 33-34

⁷ R. König, *Christelijke religie en antisemitisme 1990. Een sociaal-wetenschappelijk onderzoek*, Kampen 1997, 21; M.J.H.M. Poorthuis, *Een donkere spiegel. Tussen antisemitisme en erkenning. De Nederlandse katholieken en het jodendom*, Nijmegen 2006, 224-226

⁸ J. Boonstra, H. Jansen en J. Kniesmeyer, *Antisemitisme*, 36

negentig van de negentiende eeuw bleef het vooroordeel bestaan, en aan het eind van de eeuw was dit stereotype van de parasitaire, woekerende en samenzwerende jood in verschillende Europese landen diepgeworteld.⁹

1.3 Socialisme en antisemitisme: voorbeelden uit het 19^e-eeuwse Europa

De identificatie van joden met het kapitalisme leidde enkele negentiende-eeuwse socialisten ertoe om zeer scherpe kritiek te uiten op het jodendom. Een aantal vroege socialisten bediende zich in zijn kritiek op het kapitalisme dan ook van het stereotype van de kapitalistische jood.¹⁰ De meest bekende antisemitische vroege socialist was wellicht de Franse ‘utopisch’¹¹ socialist Charles Fourier (1772-1817). Fourier zag in de joden gewetenloze en bedrieglijke concurrenten van de christelijke ambachtslieden en handelaren en beschuldigde de joden er met name van zich schuldig te maken aan woekerpraktijken. Hij verzette zich daarnaast sterk tegen de recente emancipatie van de joden. In 1808 schreef hij: “Want als de joden zelfs nog maar een vierde van het eigendom in handen hebben, zullen ze op grond van hun geheime en onlosmakelijke onderlinge verbondenheid de allergrootste invloed uitoefenen.”¹²

Ook bij de leerlingen van Fourier vinden we een sterke economisch antisemitische overtuiging terug. De bekendste ‘opvolger’ van Fourier is Alphonse Toussenel, die in 1844 het populaire werk *Les Juifs, rois de l'époque* publiceerde. In dit boek keerde hij zich tegen de heerschappij van de joden in de economische sector: “Ik duid met deze verachte naam ‘Jood’ elke geldhandelaar aan, elke van produktieve activiteit afkerige parasier, die (...) van de arbeid van zijn medemens leeft.”¹³ In 1846, twee jaar na de publicatie van het boek van Toussenel, schreef ook de christelijke socialist Pierre Leroux een boek waarin hij fel van leer trok tegen de joden. Hij betoogde dat het socialisme de enige redding was tegen de steeds toenemende invloed van de joden: “Tegen de joodse geest willen wij optreden en onze uitspraken zijn zeker niet gericht tegen de joden als een verzameling van individuen, noch tegen deze of gene jood in het bijzonder. (...) De joodse geest, een geest van egoïsme, doordringt de hele maatschappij en kan slechts door het socialisme verdrongen worden.”¹⁴

Pas in de jaren '90 van de negentiende eeuw veranderde de Franse socialistische beweging, inmiddels in vier grotere partijen georganiseerd, van koers. Voor het eerst namen

⁹ J. Boonstra, H. Jansen en J. Kniesmeyer, *Antisemitisme*, 63-64

¹⁰ L. Lucassen, *Beeldvorming en functionaliteit. Een onderzoek naar de relatie tussen socialisme en antisemitisme in het 19e eeuwse Frankrijk*, Leiden 1985, 4; W. Laqueur, *The changing face of antisemitism. From the ancient times to the present day*, Oxford 2006, 172

¹¹ De term ‘utopische’ socialisten is waarschijnlijk gemunt door Karl Marx, die de vroege Franse socialisten als utopisten zag. Zie ook: L. Lucassen, *Beeldvorming en functionaliteit*, 14-15

¹² J. Boonstra, H. Jansen en J. Kniesmeyer, *Antisemitisme*, 61

¹³ J. Boonstra, H. Jansen en J. Kniesmeyer, *Antisemitisme*, 61

¹⁴ J. Boonstra, H. Jansen en J. Kniesmeyer, *Antisemitisme*, 61

verschillende socialisten officieel afstand van het antisemitisme.¹⁵ Een belangrijke oorzaak voor deze veranderende houding van de Franse socialisten was de Dreyfus-affaire. Alfred Dreyfus, een joodse legerofficier, werd ervan beschuldigd spionage te plegen voor aartsrivaal Duitsland. Volgens de rechtbank was er voldoende bewijs en Dreyfus werd dan ook veroordeeld tot een levenslange gevangenisstraf. Achteraf bleek de veroordeling van Dreyfus op valse gronden te zijn gebaseerd. Na vier jaar onterecht hebben vastgezet werd Dreyfus in 1899 vrijgesproken. Verschillende Franse socialisten hadden vanaf het begin van de affaire al hun vraagtekens gezet bij de schuld van Dreyfus. Toen bleek dat deze vermoedens inderdaad juist waren en dat de valse beschuldiging van Dreyfus door de legerleiding wellicht was gedaan vanuit antisemitische overtuigingen, werd de positie van de socialisten in Frankrijk verstevigd.¹⁶

Ook enkele Duitse socialisten deelden de traditie van de Franse antisemitische socialisten. De bekendste antisemitische socialist is de aartsvader van het moderne socialisme, Karl Marx, die overigens zelf van joodse afkomst was.¹⁷ Marx stelde het jodendom evenals Fourier gelijk aan sjacher, woeker, egoïsme, uitbuiting, parasitisme, vervreemding en kapitalisme, en vond dat de maatschappelijke invloed van joden sterk ingeperkt moest worden.¹⁸ In zijn geschrift *Zur Judenfrage* uit 1844 noemde hij het jodendom zelfs 'het hedendaagse asociale element': "Wat is de wereldlijke grondslag van het jodendom? De praktische behoefte, het eigen belang. Wat is de wereldlijke eredienst van de jood? De sjacher. Wat is zijn wereldlijke god? Het geld."¹⁹ Marx vond dan ook dat de mens zich van de heerschappij van de joden moest bevrijden: "De emancipatie van de joden is in laatste instantie de emancipatie van de mensheid van het jodendom."²⁰

Marx schreef in 1855 een brief aan de *New York Times*. Hierin vertelde hij over de 'Amsterdamse geldjoden': "Neem bijvoorbeeld Amsterdam [...] In Amsterdam alleen al tellen zij niet minder dan 35.000, waarvan velen gewikkeld zijn in dit dobbelen en speculeren in onderpanden. [...] Hun taak is het te loeren op gelden, en scherp te observeren waar deze zich bevinden. Hier en daar en overal waar het kapitaalje uitlokt tot belegging, is altijd een van de kleine Joden klaar tot het maken van een kleine suggestie of het plaatsen van een klein leninkje! De sluwste struikrover in de Abruzzi is niet beter op de hoogte van de plaats van

¹⁵ L. Lucassen, *Beeldvorming en functionaliteit*, 4

¹⁶ Voor een recente uitgebreide beschrijving van de Dreyfus-affaire, zie onder andere: R. Harris, *Dreyfus: Politics, Emotion, and the Scandal of the Century*, New York 2011

¹⁷ W. Laqueur, *The changing face of antisemitism*. 172; J. Meijer, *Zij lieten hun sporen achter. Joodse bijdragen tot de Nederlandse beschaving*, Utrecht 1964, 172

¹⁸ W. Laqueur, *The changing face of antisemitism*. 172

¹⁹ K. Marx, *Zur Judenfrage*, naar: J. Boonstra, H. Jansen en J. Kniesmeyer, *Antisemitisme*, 62

²⁰ K. Marx, *Zur Judenfrage*, Leipzig 1844, naar: J. Boonstra, H. Jansen en J. Kniesmeyer, *Antisemitisme*, 62

klinkende munt in de koffer of zak van een reiziger dan deze Joden het zijn van enig los kapitaal in de handen van een handelaar.”²¹

In de vroege socialistische bewegingen van Frankrijk en Duitsland was er aldus sprake was van sterke anti-joodse vooroordelen, waarbij het economisch vooroordeel verreweg het meest prominent aanwezig was. Mede door de economische crisis tussen 1870 en 1890 stak in socialistische geschriften het eeuwenoude stereotype van de woekerjood veelvuldig de kop op, onder andere bij Karl Marx.²² Daarbij werden kapitalistische joden vaak tot voorbeeld genomen als bewijs voor een internationaal joods complot, dat als doel had de niet-joden economisch te gronde te richten.²³

Hoofdstuk 2: Joden en socialisten in de vroege socialistische beweging, 1886 – 1892

In dit hoofdstuk zal aandacht worden besteed aan de houding van de Nederlandse vroege socialisten ten opzichte van de joodse bevolking in Nederland, tussen 1886 en 1892. Hierbij staan twee vragen centraal. Ten eerste: hoe werd er vanuit de vroege socialistische beweging aangekeken tegen de Amsterdamse joodse bevolking? Bestonden er onder de vroege socialisten anti-joodse vooroordelen, en zo ja, welke dan? De tweede vraag is: ondernamen de vroege socialisten pogingen om de joodse arbeiders voor de socialistische zaak te winnen, en was de Amsterdamse joodse bevolking ontvankelijk voor deze propaganda?

2.1 ‘Van de Israëliische elementen kon niet worden gezegd dat zij bijzonder rood waren’²⁴: de joodse gemeenschap in Amsterdam

²¹ K. Marx, ‘The Russian Loan’, gepubliceerd in *The New York Times* (z.d.), geciteerd naar J. Meijer, *Zij lieten hun sporen achter*, Utrecht 1964, 138

²² L. Lucassen, *Beeldvorming en functionaliteit*, 4

²³ E. Gans, *De kleine verschillen die het leven uitmaken. Een historische studie naar joodse sociaal-democraten en socialistisch-zionisten in Nederland*, Amsterdam 1999, 48

²⁴ D. Hudig, *De vakbeweging in Nederland 1866-1878*, Amsterdam 1904, 55, naar K. Hofmeester, ‘Als ik niet voor mijzelf ben...’, 43

De meeste joodse arbeiders in de hoofdstad waren van autochtone afkomst. Een grote groep bestond uit nazaten van families die al sinds de 18^e eeuw in de hoofdstad woonden. Desondanks waren de joodse arbeiders aan het eind van de 19^e eeuw nog steeds een duidelijk afgebakende groep. De meesten van hen woonden in een aparte buurt, de zogenaamde Jodenbuurt. Deze bevond zich in de omgeving van de Jodenbreestraat, Uilenburg, het Waterlooplein en de Nieuwe Herengracht. Rond 1870, toen de diamantindustrie een flinke groei doormaakte, groeide de welvaart onder de joodse arbeiders. Hierdoor konden sommigen van hen zich ook een woning buiten de arme Jodenbuurt permitteren. Het gevolg hiervan was een toename van sociale contacten tussen joden en niet-joden. Ook werden voor joden de mogelijkheden op de arbeidsmarkt vergroot. Ondanks dit beginnende emancipatieproces bleef er echter sprake van een duidelijke joodse identiteit, die gestoeld bleef op religie en afkomst. Deze gedeelde identiteit bleef voor de meeste joden bepalend in de keuze voor een huwelijkspartner, een huis, of een baan.²⁵

Rond 1886 was de vertegenwoordiging van joden in de socialistische beweging niet groot. Het aantal joodse arbeiders dat bijvoorbeeld lid was van de SDB was naar verhouding zeer gering.²⁶ Een tijdgenoot stelde: ‘van de Israëlitische elementen [kon] niet worden gezegd dat zij bijzonder rood waren.’²⁷ Historicus Salvador Bloemgarten stelt dat men de uitgesproken socialistische joden waarschijnlijk op de vingers van één hand kon tellen.²⁸

Het is de vraag waarom er een dergelijke wederzijdse afzijdigheid bestond tussen joden en socialisten. In de geschiedschrijving worden hiervoor een aantal oorzaken aangedragen. Bloemgarten stelt bijvoorbeeld dat Amsterdam nog geen moderne gemechaniseerde industrie kende en er dus ook geen klassebewust proletariaat bestond: ‘De oorspronkelijke aanhang van de SDB in de Nederlandse hoofdstad bestond (...) voor een zeer groot deel uit al of niet zelfstandige ambachtslieden. En juist onder deze ambachtslieden heerste een sterke antisemitische traditie.’²⁹ Wel dient hierbij vermeld te worden dat in bijvoorbeeld Duitsland wél een industrieel proletariaat bestond, maar het antisemitisme daar zeker niet zwakker was dan in Nederland.³⁰

Verder zou de relatief hoge levensstandaard van de joodse arbeiders en het feit dat de meeste joden binnen één buurt waren geconcentreerd (en daardoor weinig contact hadden met

²⁵ K. Hofmeester, ‘Als ik niet voor mijzelf ben...’, 22-23

²⁶ K. Hofmeester, ‘Als ik niet voor mijzelf ben...’, 43

²⁷ D. Hudig, *De vakbeweging in Nederland, 1866-1887*, Amsterdam 1904, 55, naar K. Hofmeester, ‘Als ik niet voor mijzelf ben...’, 43-44

²⁸ S. Bloemgarten, ‘De vlegelijaren van de Amsterdamse Joodse socialisten’, in *Achtenzeventigste jaarboek der Genootschap Amstelodamum*, Amsterdam 1986, 138

²⁹ S. Bloemgarten, ‘De vlegelijaren van de Amsterdamse Joodse socialisten’, 136

³⁰ Zie voor meer over deze stelling bijvoorbeeld: D. van Arkel, *The drawing of the Mark of Cain: A socio-historical analysis of the growth of anti-Jewish stereotypes*, Amsterdam 2009

andersdenkenden) ervoor kunnen hebben gezorgd dat een groot deel van de joodse bevolking niet ontvankelijk was voor de socialistische idee van verlossing van de arbeidersklasse.³¹

Tot slot is het mogelijk dat de meeste joden zich veel meer verbonden voelden met andere politieke stromingen, zoals de liberalen, die zich veel positiever opstelden ten opzichte van het koningshuis en hiermee de Oranjegezindheid van de meeste joden ‘verwoordden’. Bloemgarten stelt dat de verknochtheid aan het koningshuis er voor zorgde dat de joodse massa aanvankelijk uiterst vijandig stond tegenover de socialisten.³²

2.2 “Van de regering kenden zij allen slechts één figuur, te weten ‘de gebenschte Malke’³³: de Oranjegezindheid van de Nederlandse joden

In haar proefschrift *‘Als ik niet voor mijzelf ben...De verhouding tussen joodse arbeiders en de arbeidersbeweging in Amsterdam, Londen, en Parijs vergeleken’* draagt historica Karin Hofmeester de enorme Oranjegezindheid van de Nederlandse joden aan als verklaring waarom joodse arbeiders niet veel moesten hebben van het socialisme. Hofmeester stelt dat de meeste joden erg gezagsgetrouw waren en dat zij al eeuwenlang met name het vorstenhuis als het traditionele gezag zagen. In 1642 had stadhouder Frederik Hendrik bij zijn bezoek aan Amsterdam de plaatselijke synagoge bezocht, waarmee hij veel sympathie had gekweekt bij een groot deel van de joodse bevolking. Dit bleek onder andere uit de zeer positieve toespraak die rabbi Menasseh Ben Israël destijds over het bezoek had gehouden.³⁴ Volgens Hofmeester begon stadhouder Frederik Hendrik met dit bezoek aan de synagoge een langdurige traditie. De daarop volgende twee-en-een-halve eeuwen bleven de Oranjes zich namelijk positief opstellen tegenover de Nederlandse joodse gemeenschap. Een van generatie tot generatie doorgegeven genegenheid van joodse zijde jegens het vorstenhuis was daarvan mede het gevolg.³⁵ Tijdgenoot C. Eitje beschrijft die als volgt: “Nederland was in hun [de Joden] ogen feitelijk identiek met Amsterdam; van de regering kenden zij allen een figuur, te weten ‘de gebenschte Malke [de gezegende koningin], en de hoofdcommissaris op het politiebureau Meijerplein vonden zij een veel gewichtiger personage dan een of andere minister uit het verre Den Haag”

De joodse Oranjegezindheid zorgde er volgens Hofmeester voor dat veel joodse arbeiders zich aanvankelijk afzijdig hielden van de vroege socialistische beweging, die zich

³¹ Zie o.a. S. Bloemgarten, ‘De vlegeljaren van de Amsterdamse Joodse socialisten’, 138

³² S. Bloemgarten, ‘De vlegeljaren van de Amsterdamse Joodse socialisten’, 138

³³ A. S. Rijxman, A.C. Wertheim 1832-1897, *Een bijdrage tot zijn levensgeschiedenis*, Amsterdam 1961, 76

³⁴ H. Daalder, ‘Joden in een verzuilend Nederland’, in J.Th.J. van den Berg en B.A.G.M. Tromp, *H. Daalder, Politiek en historie. Opstellen over Nederlandse politiek en vergelijkende politieke wetenschap*, Amsterdam 1990, 110

³⁵ K. Hofmeester, *‘Als ik niet voor mijzelf ben...’*, 50

immers regelmatig fel tegen het koningshuis keerde.³⁶ Een goed voorbeeld van het bij de vroege socialisten heersende antimonarchie was het artikel 'De koning komt' in het SDB-blad *Recht voor Allen* van 24 april 1886.³⁷ In dit artikel liet een anoniem SDB-lid zich laatdunkend uit over het koningshuis. De komst van Willem III naar Amsterdam was volgens hem niet meer dan een 'malle vertoning'. Ook werd de geringe werklust van Willem III op de korrel genomen: 'iemand die zoo weinig werk van zijn baantje maakt' verdiende volgens de briefschrijver niet de koningstitel.³⁸ Verder stelde de briefschrijver: "Ach armen! Wat zijn wij toch nog dwaas en weinig ontwikkeld, dat wij nog aan dergelijke domheden ons schuldig maken! En wanneer zal de tijd aanbreken dat iemand als een gewoon mensch de vrije Nederlandsche republiek zal besturen, gesteund door een breede schaar van *werkelijke* volksvertegenwoordigers, niet meer afhankelijk van verouderde begrippen als van een land dat zoogenaamd zijn vorsten eert en vorsten die hunne onderdanen zoo beminnen.' De briefschrijver besloot met een laatste oproep aan zijn medesocialisten: "Vooruit dan, gij mannen der volksbeweging! Gaat voort het volk wijzer, beter, en verstandiger te maken, laat u niet door schimp en smaad weerhouden; hij nadert, de groote dag der revolutie en in roode vlammen straalt daar aan den horizon het licht der vrijheid en valt de laatste keten van 't in boeien smachtend Nederlandsche volk, eens met recht de zon, van 't vrije Nederland en thans de slaven of handlangers van een klein deel der Natie dat daar zetelt in 't vorstelijk 's-Gravenhage."³⁹ Het is te verwachten dat deze uitlatingen van socialistische zijde op weinig begrip en sympathie konden rekenen bij de Oranjegezinde Amsterdamse joden.

Naast de joodse Oranjegezindheid speelde ook het gebrek aan politiek bewustzijn van de joodse arbeiders een belangrijke rol in de aanvankelijke afzijdigheid van joden ten opzichte van het socialisme. Slechts een zeer kleine groep joden had de kans zich politiek te manifesteren (een groot deel van hen had tot 1896 geen enkel stemrecht), en de meesten hielden zich in hun redelijk geïsoleerde gemeenschap afzijdig van wat er op het politieke vlak gebeurde.⁴⁰ Als joodse arbeiders op basis van hun inkomen wél stemrecht hadden en zij ook politieke interesse hadden, stemden zij meestal liberaal. Daarbij kozen de meeste joden voor bepaalde joodse politici die zij goed kenden, zoals 'hun Bram' Abraham Wertheim.⁴¹ Bij de keuze voor liberale politici speelden naast politieke motieven ook een lange traditie mee.

³⁶ K. Hofmeester, 'Als ik niet voor mijzelf ben...', 50

³⁷ *Recht voor Allen*, 24 april 1886

³⁸ *Recht voor Allen*, 24 april 1886. Redacteur Domela Nieuwenhuis werd voor deze uitspraak overigens vervolgd en veroordeeld 'wegens boosaardig en openbaar smaden, honen en lasteren van de persoon des konings'. Zie: J. Meyers, *Domela. Een hemel op aarde*, Amsterdam 1993, 130

³⁹ *Recht voor Allen*, 24 april 1886

⁴⁰ K. Hofmeester, 'Als ik niet voor mijzelf ben...', 50

⁴¹ A. Rijxman, A.C. Wertheim. *Een bijdrage tot zijn levensgeschiedenis*, 89

Joden hadden hun emancipatie immers te danken aan de idealen van de Franse Revolutie en het daaruit voortkomende liberalisme. De liberale denkbeelden bleven dan ook tot aan het eind van de negentiende eeuw zeer gangbaar in de joodse gemeenschap.⁴²

2.3 De eerste confrontatie: het Oranjefurie, 1887

De onderlinge afstandelijkheid en het wederzijdse wantrouwen tussen de Amsterdamse socialisten en joden leidde in 1887 zelfs tot een grote aanvaring tussen de twee groepen, het zogenaamde ‘Oranjefurie’. Om tot een goed begrip te komen van wat er tijdens het Oranjefurie gebeurde volgt eerst een korte beschrijving van wat er in de jaren tachtig van de negentiende eeuw op sociaal-economisch gebied in Amsterdam gebeurd was.

Vanaf 1885 had de internationale economische crisis onder de Amsterdamse bevolking voor een hoge werkloosheid en sociale onrust gezorgd. Deze onrust uitte zich onder meer in massademonstraties tegen de groeiende werkloosheid en het in die tijd zeer beperkte kiesrecht. In juli 1886 was de spanning inmiddels zo hoog opgelopen dat het zogenaamde ‘Palingoproer’ uitbrak in de Jordaan.⁴³ Op zondag 25 juli 1886 werd er aan de Lindengracht een buurtfeest georganiseerd, waar een groep buurtbewoners de volkstraditie van het zogenaamde ‘palingtrekken’, ondanks het verbod daarop, nieuw leven inblies. Men spande daarbij een levende paling aan een touw over de gracht en voer in bootjes over de gracht om als eerste de paling te pakken te krijgen. Dit volksvermaak was vrij onschuldig van aard, maar de politie kwam de buurtbewoners al snel mededelen dat het palingtrekken wreed en daarom verboden was. Een agent klom het gebouw in waar het ene uiteinde van het touw was vastgeknoopt en liet het naar beneden vallen. Onmiddellijk ontstond er onrust, aangezien volgens sommigen het touw hard op de hoofden van enkele toeschouwers was neergekomen. Snel daarna braken rellen uit, die al de volgende dag flink uit de hand liepen en uiteindelijk 26 doden tot gevolg zouden hebben.⁴⁴

Hoewel de socialisten niets met het palingtrekken te maken hadden gehad, groeide bij een groot deel van de Amsterdamse arbeiders het geloof dat de socialisten verantwoordelijk waren geweest voor het Palingoproer. Dat het gemeentebestuur het daarmee eens was bleek toen op 31 juli de straatverkoop van *Recht voor Allen* werd verboden. De woordvoerders van de socialisten ontkenden alle betrokkenheid en stelden dat het niet waar was dat zij de bevolking hadden aangezet tot het organiseren van dergelijke verboden spelen. De SDB-voormannen Ferdinand Domela Nieuwenhuis en Jan Fortuyn legden de schuld voor het bloedbad juist bij de autoriteiten, die de toename van de haat van het volk jegens de politie in

⁴² S. Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat*, Amsterdam 1992, 275-276

⁴³ K. Hofmeester, *‘Als ik niet voor mijzelf ben...’*, 50

⁴⁴ D. Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 208

de voorgaande jaren stilzwijgend hadden aangezien. Er was dus sprake van een sterke polarisatie tussen de socialisten en het stadsbestuur, dat nog steeds overtuigd was van de schuld van de socialisten aan het Palingoproer.⁴⁵

In de maanden na het Palingoproer bleef de sociale onrust onder de Amsterdamse arbeiders aanwezig. Tijdens het bezoek van Koning Willem III aan Amsterdam in februari 1887 reageerde een groep ontevreden werklozen hun woede over hun nog steeds penibele situatie af op de socialisten, die volgens hen te weinig had gedaan om een eind te maken aan hun armoede. Er braken grote gevechten uit tussen socialisten en Oranjeaanhangers, die onder de naam Oranjerij bekend zouden komen te staan. Volgens historicus Dennis Bos was dit conflict ‘de zwaarste beproeving die de Amsterdamse socialisten in deze jaren moesten doorstaan.’⁴⁶

De directe aanleiding voor het Oranjerij was de publicatie van enkele antimonarchistische pamfletten door de socialistische partijdrukker Bruno Liebers. Aan de vooravond van het koninklijk bezoek drukte Liebers een bundel van al eerder in *Recht voor Allen* gepubliceerde schetsen, die omgetoverd werden tot een schandaalkroniek van ‘Koning Gorilla’, de bijnaam van de soms ploertige koning Willem III. De brochure werd *Uit het leven van Koning Gorilla* gedoopt en werd verspreid in de zeer grote oplage van 60.000 stuks.⁴⁷ Veel Oranjegezinden waren fel tegen de publicatie van dit pamflet, hoewel Willem III nergens in het boekje met naam en toenaam werd genoemd. De eerste regel van het pamflet luidde bijvoorbeeld: “Koning Gorilla, uit wiens misdadig leven wij ons voorstellen hieronder eenige tafereelen te schetsen, was de oudste zoon van een vorst, die denzelfden naam droeg”.⁴⁸ De anonieme opsteller van het pamflet liet zich in het geschrift herhaaldelijk uit over de ontelbare banaliteiten van ‘Koning Gorilla’. Hij weet deze mede aan het ‘bedorven’ geslacht der Oranjes: “Reeds in zijn jongelingsjaren openbaarde zich bij onze Koning Gorilla de bedorven aard van zijn geslacht door een liederlijk leven, uitsluitend aan Venus en Bacchus gewijd.”⁴⁹ Ook in zijn latere leven richtte Willem III volgens de schrijver niets dan ellende aan: “Het zal wel niemand verwonderen dat zijn leven als koning een aaneenschakeling werd van beestachtigheden in allerlei vorm, en dat de zaken van staat en volk geheel door hem werden verwaarloosd en ten gronde gericht. (...) Zijn geheelen leven was dan ook inderdaad niets dan aaneenschakeling van misdaad en ploerterij.”⁵⁰

⁴⁵ D. Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 211

⁴⁶ D. Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 249

⁴⁷ D. Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 249

⁴⁸ *Uit het leven van koning Gorilla*, 3, naar: D. Bos, *Willem III. Koning gorilla*, Soesterberg 2002, 87

⁴⁹ *Uit het leven van koning Gorilla*, 3

⁵⁰ *Uit het leven van koning Gorilla*, 8

Dat het pamflet bedoeld was om de critici van het koningshuis een hart onder de riem te steken bleek uit de afsluiting van het pamflet, waarin de anonieme auteur zich nog eens zeer positief uitliet over de burgers die Koning Gorilla durfden te bekritisieren: “Alleen het werkvolk durfde zijn afkeer te tonen. Walgende van zooveel gemeenheid en zijn slavenjuk moede, gaf het luide zijn ontevredenheid te kennen en kwam in verzet. Wel weren vele hunner gruwelijk vervolgd, wel werden edele mannen die hen voorgingen in den strijd gelasterd (...) maar het volk hield moedig vol, ja streed te feller naarmate de tegenstand heviger werd, totdat het uiteindelijk den palm der overwinning wegdroeg die weggelegd is voor alle dapperen en braven die strijden voor het Rijk van Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap!”⁵¹

Ondanks de tegenstand van de Oranjeaanhangers werd de uitgave van de brochure een doorslaand succes. Dit succes wekte onder de Oranjegezinden een grote woede op, die tot uiting kwam in de organisatie van een dreigende protestmars voor de deur van de boekwinkel van de socialist K.A. Bos, waar een uitgave van *Koning Gorilla* achter het raam te bewonderen was. Daarnaast werd bij de socialist Jan Fortuyn een raam ingeslagen en ook de Bos' boekwinkels in de Hazenstraat werden het doelwit van Oranjegezinde relschoppers. De volgende dag werd op het Waterlooplein (gelegen in de Jodenhoek) ook het socialistische café *De leeuw van Waterloo* van Johannes Penning vernield.⁵²

Onder de Oranjeaanhangers die het café hadden bestormd bevonden zich volgens tijdgenoten veel joden, die op basis van hun langgekoesterde traditie van Oranjegezindheid voor velen ‘al bij voorbaat verdacht waren’.⁵³ Dat er sprake was van een conflict tussen socialisten en joden bleek ook uit de politierapporten, waarin vermeld stond dat bij aanvallen op het café en het huis van de socialist Jan Fortuyn veel joden betrokken waren (één van deze rapporten sprak zelfs van een honderdtal joden). Volgens het rapport voegde zich vervolgens een massa betogers bij deze groep en uiteindelijk werd het café van Johannes Penning bestormd. Hóe de politie wist dat het bij de eerste groep om honderd joden ging wordt uit de rapporten echter niet duidelijk, maar volgens Hofmeester werd in zeer brede kring aangenomen dat joden zich bij de rellen niet onbetuigd hadden gelaten.⁵⁴ Ook Bos stelt dat het merendeel van de Orangistische aanvallers afkomstig was uit de Jodenhoek en dat zij nu eindelijk een aanleiding hadden gevonden om het café van Penning in hun buurt te vernielen, aangezien dit hen altijd een doorn in het oog was geweest.⁵⁵

⁵¹ *Uit het leven van koning Gorilla*, 8

⁵² D. Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 251

⁵³ D. Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 251-252

⁵⁴ K. Hofmeester, ‘*Als ik niet voor mijzelf ben...*’, 52

⁵⁵ D. Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 255

De betrokkenheid van de Amsterdamse joden bij de rellen zorgde er voor dat de toch al onvriendelijke houding van de Amsterdamse socialisten ten opzichte van hun joodse stadsgenoten verder verslechterde.⁵⁶ Zo schreef de Amsterdamse socialist R.A. Oosterhout dat ‘Schmoel’ een offensief verbond had gesloten met ‘Smeris’.⁵⁷ Ook in de socialistische pers werd gereageerd op de rellen, en vooral op de rol die joden daarbij hadden gespeeld. In de uitgave van het socialistische partijblad *Recht voor Allen* van 5 maart 1887 werd een anonieme ingezonden brief geplaatst, waarin de brievenaar, ene V.R., stelde dat de plunderende menigte had bestaan uit joden en politieagenten: ‘de plunderende was samengesteld uit twee hoofdelementen: ten eerste stedelijke politiemannen in uniformen en burgerkledij (...) en ten tweede uit Joden’.⁵⁸ De joden waren volgens de brievenaar door de rabbijnen opgestoot om de socialisten te lijf te gaan: ‘Naar ik hoorde (...) moeten de rabbijnen den 19 Febr. den uitverkoren volke verkondigd hebben dat de gevaarlijkste vijanden der Joden waren: de socialisten, die de synagogen wilden slechten, de priesters ophangen en alle Joden verdelgen of verbannen en het dus de plicht was van ieder Israëliet de socialisten te vernietigen (...) Het zoo algemeen vijandig optreden der niet-denkende Joden rechtvaardigt volkomen het vermoeden dat in de Synagogen, al is het niet met dezelfde woorden, opruiende taal is gebezigd.’⁵⁹ Volgens de brievenaar konden de joden dit maar beter niet doen: ‘laten de Joden een blik op het overige Europa werpen voor ze de verdeeldheid nog vermeederen en daarmee hun eigen vrijheid op ’t spel zetten’, aldus de brievenaar. Ook haalde V.R. de Duitse antisemieten aan, die hij preees om hun inzichten en daden: ‘Goddank dat eindelijk hunne oogen zijn opengegaan en zij de noodzakelijkheid beseffen om aan de zoo groote overheersching van deze kleine sekte, maar die machtig is door haar geld, haar energie en haar gewetenloosheid, paal en perk te stellen.’⁶⁰

Opvallend is dat de auteur van de brief zijn aanval op de joden niet als antisemitisme zag, want van dat verschijnsel was volgens hem binnen de SDB geen sprake: ‘het socialisme staat boven de kerkelijke partijen; zowel de verdrukte jood als de uitgezogen katholiek, zowel de lijdende protestant als de beschimpte vrijdenker vinden troost onder zijn banier (...) Israëlieten van alle standen, laat u niet blindelings leiden; onderzoekt zelf; leert het socialisme

⁵⁶ D. Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 256

⁵⁷ R. A. Oosterhout, *De Socialisten-slachting op het Waterloo-plein*, 6. ‘Schmoel’ duidt hierbij de jood aan, en ‘smeris’ de Amsterdamse autoriteiten c.q. de politie.

⁵⁸ *Recht voor Allen*, 5 maart 1887. F. van der Goes, die zelf absoluut geen antisemiet was, schreef in *Ter Herinnering. Getuigenissen en bewijsstukken in de Politie-quaestie*, Amsterdam 1891, 12 over het politieoptreden: ‘Het cafe van Penning is door politie-agenten en Joden inwendig vernield’. Zie K. Hofmeester, *‘Als ik niet voor mijzelf ben’*, 53

⁵⁹ *Recht voor Allen*, 5 maart 1887

⁶⁰ *Recht voor Allen*, 5 maart 1887

kennen'. De schrijver, die ondertekende met V.R., stelde dat hij en zijn partijgenoten de joden niet op basis van hun godsdienst of ras, maar op basis van hun antisocialistische daden veroordeelden.⁶¹ V.R. veroordeelt in de brief echter weldegelijk de joden op basis van hun ras: 'De Jood is bij uitstek slim en buigzaam. De voordeur uitgeworpen, sluipt hij de achterdeur weer binnen. (...) Al is bij ons de joodsche invloed lang niet zoo tastbaar als bijv. in Duitschland, ook wij dienen op onze hoede te zijn, niet het minst te Amsterdam, waar de groote menigte der Israëlieten wonen en zij een hoge toon aanslaan (...) De Israëlieten mogen zich dus wel wachten voor den raad der vieze handelsbladmannen, de schacheraars die de betere standen verpesten door hun stinkend orgaan en de groote menigte verleiden, terwijl ze de vrijheid, welvaart en veiligheid hunner geloofsgenooten daardoor in de waagschaal stellen.'⁶²

De redactie van *Recht voor Allen* liet weten dat de brief hen 'uit het hart gegrepen' was,⁶³ maar toch zwakte zij de beschuldigingen van de brievenaar af door te zeggen dat het slechts 'enkele' (en niet 'honderden') joden waren die bij de Oranjerij een rol hadden gespeeld. Verder stelde de redactie dat het groeiende antisemitisme zorgelijk was: kort van tevoren had een liberaal Tweede-Kamerlid immers nog betoogd dat de joden tijdens hun emancipatie veel te veel wettelijke vrijheden hadden gekregen.⁶⁴

De reactie van de *Recht voor Allen*-redactie, die zowel de ingezonden brief van V.R. als een positieve reactie erop plaatste, toonde volgens Hofmeester aan dat men er niet voor terugdeinsde om de joden op basis van mager bewijsmateriaal te veroordelen voor hun rol tijdens de Oranjerij.⁶⁵ Het feit dat de *Recht voor Allen*-redactie de beschuldigingen tegen de joden aan het eind van de reactie wel enigszins afzwakte, toonde echter wel aan dat men het niet per sé slecht voor hen met de joden. Joden werden immers nog in hetzelfde stuk opgeroepen zich aan te sluiten bij de socialistische beweging, die volgens zowel V.R. als de redactie van *Recht voor Allen* een einde zou maken aan alle misstanden en geen onderscheid zou maken naar religieuze overtuiging.

2.4 Polemieken, vuilspuiterijen, Gatzenmeyer en *Homo Sum*: de houding van *Recht voor Allen* ten opzichte van de joden

Ook in de jaren na het Oranjerij kwam in *Recht voor Allen* verschillende malen een negatieve houding en opzichte van de joden naar voren. De redactie van het blad had zich in

⁶¹ *Recht voor Allen*, 5 maart 1887

⁶² *Recht voor Allen*, 5 maart 1887

⁶³ *Recht voor Allen*, 5 maart 1887

⁶⁴ *Recht voor Allen*, 5 maart 1887

⁶⁵ K. Hofmeester, 'Als ik niet voor mijzelf ben...', 52-53

1887 meerdere malen negatief over joden had uitgelaten, en na 1889 verslechterde de toon nog verder. In januari van dat jaar werd het oorspronkelijke weekblad omgevormd tot een dagblad⁶⁶ en partijleider Ferdinand Domela Nieuwenhuis en zijn mederedacteuren bleken niet elke dag in staat het blad te vullen met zinnige commentaren. Dit leidde ertoe dat de bladzijden van *Recht voor Allen* steeds meer gevuld werden met antisemitische polemieken, in plaats van politieke verslaggevingen en politiek-inhoudelijke discussies.⁶⁷

Zo werd in *Recht voor Allen* van 15 augustus 1889 in een artikel over het bezoek van de Oostenrijkse kroonprinses aan Zandvoort gesproken over de ‘jodenbadplaats’ Zandvoort.⁶⁸ Op zich lijkt dit een vrij onschuldige uitspraak, maar het artikel leidde tot grote conflicten binnen de SDB.⁶⁹ Met name het vooraanstaande joodse partijlid Sam Coltof was zwaar geïrriteerd door het in zijn ogen hatelijke artikel: ‘In het laatste nummer zijn het weer twee joden die het ontgelden moeten. Hoe gij er over denken moogt, dat de vraag door mij gedaan werd, de opmerking wil ik niet terughouden, dat dergelijke uitdrukkingen in ons partijorgaan allerminst thuis behooren’. Dergelijke uitlatingen strookten volgens hem niet met het gedachtegoed van de SDB.⁷⁰ Coltof stelde verder: ‘Wij strijden niet tegen de mensen – maar tegen de menschheid; niet tegen de kapitalisten – maar tegen het kapitaal. Daarom kunnen en mogen wij ook geen zoo scherp teeken zetten op de Joden, evenmin als wij dat doen speciaal op de christenen (...) Ik acht het hoogst gevaarlijk, dat in ons orgaan die bourgeoisstrijd wordt overgebracht en wil het niet ontvijnzen, dat iemand, die zich in de partij als beslist hater van de eene of de andere godsdienstige sekte blootgeeft, op mij den indruk maakt van niet zozeer een socialist van beginsel dan wel een wraakzuchtige te zijn. Wij bestrijden den godsdienst, niet de godsdienstige sekten.’⁷¹

De redactie van *Recht voor Allen* reageerde op het stuk van Coltof door zich enerzijds te verontschuldigen, maar tegelijkertijd haar eigen anti-joodse houding te rechtvaardigen: “Men meene nog vreeze dat ons blad zich zou leenen tot een soort van jodenvervolging (...) Maar wij schromen evenmin hier te uiten dat wij *den jood* beschouwen als de *vleeschwording* van het kapitalisme dat wij haten en als de grootste vijand van de rechten van den mensch. Wij weten niet of er nog kapitalisten worden gevonden die ooit weerzin gevoelen tegen het stelsel waarin zij zich als mannen van zaken bewegen, maar den jood ziet men het aan dat hij

⁶⁶ Van 1879 tot 1885 is *Recht voor Allen* als weekblad verschenen; vanaf maart 1885 verscheen het tweemaal per week en vanaf 1 juli 1887 drie keer per week. Zie F. Kolman, ‘Domela Nieuwenhuis en de snelle ondergang van *Recht voor Allen* als dagblad’ in *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* 37 (maart 1995), 2-18

⁶⁷ K. Hofmeester, ‘Als ik niet voor mijzelf ben...’, 53

⁶⁸ *Recht voor Allen*, 15 augustus 1889

⁶⁹ K. Hofmeester, ‘Als ik niet voor mijzelf ben...’, 53

⁷⁰ *Recht voor Allen*, 22 augustus 1889

⁷¹ *Recht voor Allen*, 22 augustus 1889

in dat stelsel leeft en opgaat met een soort van wellust. Door hun volslagen gewetenloosheid beheerscht het jodendom de pers en de beurs en heeft daarvoor een groot deel, zij het ook achter de schermen, het wereldbestuur in handen. Niets is hun heilig tegen “den vreemde” waarbij zij trouwens niets doen dan hun godsdienst opvolgen, die in Deut. 23 vs. 20 leert: “Aan den vreemde zult gij woekeren maar aan uwen broeder zult gij niet woekeren.” Dat wij twee joden signaleerden als degenen die het “vurigst” voor de viering van een Oranjefeest waren op den “prinsessedag” was niets dan een feit, maar dit neemt niet weg dat de joden daar toch geheel in hun rol waren: de grooten en machthebbenden te vleien en de kleinen en minderen te trappen’. En tot slot stelde de redactie van *Recht voor Allen*: ‘Onzes inziens kan het volstrekt geen kwaad nu en dan de aandacht eens te vestigen op deze dubbel overgehaalde volbloed kapitalisten.’⁷² In de uitlatingen van de redactie van *Recht voor Allen* komt voor het eerst zeer duidelijk het economisch antisemitische voordeel naar voren. De identificatie van joden met ‘den vleeschwording van het kapitalisme’ en het aanhalen van de mythe van de geheime joodse wereldregering laten weinig ruimte om hierover te twijfelen.

In september 1889 vond er wederom een conflict plaats over het vermeende antisemitisme van de redactie van *Recht voor Allen*. In de uitgave van *Recht voor Allen* van 5 september verweet het partijlid Fr. Gatzemeyer de redactie het aankweken van rassenhaat. Het blad had namelijk een artikel gepubliceerd over de viering van Prinsessendag in Den Haag, waar volgens de schrijver ‘een paar joden de boventoon voerden’.⁷³ Gatzemeyer uitte felle kritiek op de toon die *Recht voor Allen* had aangeslagen: ‘Dan eens schrijft u in een ander no. over *smousenliberalisme* en dan over de viering van den Prinsessedag dat een paar joden den boventoon voerden (...) Mag het nu uw roeping als redacteur-voorlichter zijn om rassenhaat te preeken en aan te wakkeren (in onze bond zijn toch ook Israëlieten) en zulke lage, gemeene straattaal te bezigen? En op de allerlaagste hartstochten van het individu te spekuleeren? Dat noem ik eene groote schande!! Is dat de opvoedende kracht die van de sociaal democratie moet en zal uitgaan?! (...) Ik verklaar het openlijk, dat zulke literarische arbeid als voeding voor den geest het ongezondst en het meest vergiftigend werkt!’⁷⁴

De redactie van *Recht voor Allen* reageerde, bij monde van hoofdredacteur Ferdinand Domela Nieuwenhuis en diens secondant Cornelis Croll, vrij gelaten op Gatzemeyer’s brief: “Wij hebben geen oogenblik gearzeld om dit heftige stuk tegen ons op te nemen, omdat wij voorstanders zijn van het vrije woord en dus zoo eenigszins mogelijk aan allen, ja vooral aan hen die iets tegen ons hebben, het woord te laten. Aan onze lezers zij het overgelaten om te

⁷² *Recht voor Allen*, 22 augustus 1889

⁷³ *Recht voor Allen*, 5 september 1889

⁷⁴ *Recht voor Allen*, 5 september 1889

oordelen of deze beschuldigingen juist zijn, die ons zoo ruimschoots naar het hoofd zijn geslingerd. Aan onze tegenstanders zij de vreugde bereid om ons afgeslacht zien te worden door...partijgenoten.”⁷⁵ Hofmeester stelt terecht dat het opmerkelijk is dat de redactie in haar reactie op geen enkele manier reageerde op Gatzenmeyer’s verwijt dat het blad antisemitische uitlatingen zou hebben gedaan.⁷⁶

Ook de schrijver van het oorspronkelijke artikel reageerde op Gatzenmeyer’s beschuldigingen. De schrijver, die zijn brief anoniem ondertekende met *Homo Sum*, schreef een antwoord op het stuk van Gatzenmeyer, met de titel ‘Jodenhaat?’. In dit stuk liet de anonieme briefschrijver zich zeer kritisch uit over het jodendom en de joden. *Homo Sum* schreef: “Ik haat het jodendom, zooals ik iedere godsdienst haat, als de pest, maar heb deernis met den jood, daar hij niet het minste invloed op zijn opvoeding kan uitoefenen, die haat jegens niet-joden worden hem van kindsbeen af ingeprent, door het vervloekte godsdienstonderwijs” (...) *Homo Sum* stelde verder dat de joden er niets aan konden doen dat zij een gevaar vormden voor de maatschappij: “Die joden, ofschoon een gevaar voor de maatschappij, omdat zij zich buiten iedere gemeenschap stellen, die niet op Mozaïsche grondslag berust, zijn persoonlijk niet aansprakelijk voor dit gevaar. Het zijn de Rabbijnen en godsdienstleeraars die hen van kindsbeen af bederven en zoo doende onbruikbaar maken voor eenige samenleving. Het is dit geboefte dat hen zedelijk vermoordt terwijl zij nooit iets gedaan hebben om hen stoffelijk en verstandelijk op te heffen”. Vervolgens schreef *Homo Sum*: “Bezie de jodenwijk, hunne walgelijke krotten met permissie woningen hoe smerig, hoe opeengepakt, dat men bij het passeeren onwillekeurig de neus dichthoudt...en daartegenover woont de opperrabbin. Hij verbiedt het eten van alle spijzen die niet bereid worden volgens de wet, uit vrees voor gezondheid, maar ongezonde lucht, stinkende dampen, vuile ziekten, krotten schijnen wel ‘kocher’ te zijn volgens de wet’. Opmerkelijk is hierbij dat *Homo Sum*, als socialist het joodse proletariaat het verwijt maakte arm te zijn. Hun armoede werd door hem zelfs als verzwarende omstandigheid gebruikt.

De brief van *Homo Sum* richtte zich, zoals we hierboven zien, voornamelijk tegen de ‘verderfelijke’ invloed van de rabbijnen en joodse godsdienstleraren op de joodse bevolking. Hoewel de toon van de brief zeer kritisch is jegens de joden en het jodendom lijkt het erop dat de briefschrijver toch een positieve houding had ten opzichte van de joden. vooral blijkend uit de laatste zin: ‘Als ik bedenken dat van Jezus af de *jood juist door zijn conservatisme* zulk een groote rol in de wereldgeschiedenis heeft gespeeld, krijg ik een duister gevoel van

⁷⁵ *Recht voor Allen*, 5 september 1889

⁷⁶ K. Hofmeester, ‘*Als ik niet voor mijzelf ben...*’, 54

uitverkorenheid dat de jood zal meewerken meer dan eenig ander volk tot de bevrijding der menscheid, alsdan houdt hij op jood te zijn om te worden Cosmopoliet. Zoo zij het.’⁷⁷

Het feit dat de redactie de brief van *Homo Sum* integraal plaatste, en zelfs in enkele voetnoten de antisemitische uitlatingen verdedigde, was volgens Hofmeester bewijs dat de redactie het inhoudelijk eens was met de aantijgingen van *Homo Sum*.⁷⁸ Bij het stuk dat *Homo Sum* had geschreven over de socialistische joden schreef de redactie dat zij ook meende dat er meer socialistische joden waren dan ze dachten, tot ze eens een jood spraken die ‘nog iets durfde’ en gezegd had: ‘Vriend geloof mij met joden is niets te beginnen’. Volgens Hofmeester bleek uit deze reactie dat de redactie van *Recht voor Allen* de aanwezigheid van joden binnen de beweging niet bepaald nastreefde.⁷⁹

In de jaren tussen 1887 en 1889 verslechterde de toon in *Recht voor Allen* nog verder en liet het blad zich wederom regelmatig antisemitisch uit. Volgens historicus Kolman was voornamelijk redacteur Cornelis Croll hier debet aan. Croll was sinds 1886 de belangrijkste secondant van Domela binnen de redactie van *Recht voor Allen*. Dat Croll werd vertrouwd door de voorman van de SDB, Domela Nieuwenhuis, bleek wel uit het feit dat tijdens Domela’s gevangenschap in 1887 Croll benoemd werd tot diens plaatsvervanger. Croll kreeg de verantwoordelijkheid over Domela’s persoonlijke financiën en werd daarnaast hoofdredacteur van *Recht voor Allen*.⁸⁰

Tijdens de periode waarin Croll hoofdredacteur was plaatste de redactie van het blad verschillende antisemitische stukken. De toenemend venijnige toon van het blad stuitte echter op weerstand binnen de socialistische gelederen. Zo beklagde de socialist Henri van Kol zich bij zijn Belgische collega-socialist De Paepe dat de toon van *Recht voor Allen* in toenemende mate opruiend was en mensen niet aantrok maar juist afstootte.⁸¹ Zijn vrouw Nellie van Kol stelde tekenend: “Indien ik nog geen socialist was, zou ik het door *Recht voor Allen* niet worden; het stelt het socialisme in het onsympathiekste daglicht van het anarchisme”.⁸² Croll kan echter niet alleen verantwoordelijk worden gehouden voor het antisemitisme binnen *Recht voor Allen*. Ook na het onverwachte afscheid van Croll in januari 1890 bleef het blad immers nog steeds antisemitische stukken plaatsen.⁸³

⁷⁷ *Recht voor Allen*, 5 september 1889

⁷⁸ *Recht voor Allen*, 30 juli 1890

⁷⁹ K. Hofmeester, ‘Als ik niet voor mijzelf ben...’, 54

⁸⁰ J.W. Stutje, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Een romantische revolutionair*, Amsterdam 2012, 128-129

⁸¹ C. de Paepe aan H. van Kol, 26 oktober 1887, IISG Collectie De Paepe, hier naar J.W. Stutje, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Een romantische revolutionair*, Amsterdam 2012, 153

⁸² N. van Kol aan F. Domela Nieuwenhuis, 25 oktober 1887, IISG, archief H. van Kol, naar J.W. Stutje, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Een romantische revolutionair*, 153

⁸³ F. Kolman, ‘Domela Nieuwenhuis en de snelle ondergang van *Recht voor Allen* als dagblad’, 4

Zo plaatste de redactie van *Recht voor Allen* na het bezoek van koningin Emma en prinses Wilhelmina aan Amsterdam in juli 1890 opnieuw anti-joodse uitspraken. In de uitgave van 24 juli schreef de redactie bijvoorbeeld dat joden van de gelegenheid gebruik maakten door portretten van koningin en prinses te verkopen, en men imiteerde daarbij enkele joodse straatverkopers. “de verkopers ‘maakten massel: voor 5 cent heb-i ze allebai”.⁸⁴

2.5 ‘Sjacheraars van oude hazevellen’: de toetreding van Freiherr Von Barnekow tot de redactie van *Recht voor Allen*

Na september 1890 verslechterde de toon ten opzichte van joden in *Recht voor Allen* nog verder. Verschillende historici stellen dat deze toenemende negatieve houding van *Recht voor Allen* ten opzichte van joden ditmaal het gevolg was van de toetreding tot de redactie van de Duitse Freiherr Von Barnekow.⁸⁵ Deze Von Barnekow was de zwager van de joodse socialist Henry Tindal, de financier van het dagblad *De Amsterdammer* en de latere oprichter van *De Telegraaf*.

Von Barnekow kwam volgens Tindal’s biografie J. Scheffer hoogstwaarschijnlijk voor het eerst met de SDB in aanraking toen hij in 1889 Domela Nieuwenhuis ontmoette op het internationale socialistische congres in Parijs.⁸⁶ Von Barnekow was op het moment dat hij toetrad tot de redactie van *Recht voor Allen* verwickeld in een conflict met zijn joodse schoonfamilie, en gebruikte het blad volgens verschillende historici hoofdzakelijk om er zijn strijd met deze schoonfamilie in te voeren. Een groot aantal SDB’ers had dit al snel in de gaten, maar hoofdredacteur Domela Nieuwenhuis verbond er geen conclusies aan - Von Barnekow kon gewoon aanblijven als redacteur.⁸⁷ De bewering dat Von Barnekow hoofdverantwoordelijk was voor de toenemend antisemitische toon van *Recht voor Allen* is moeilijk te bewijzen. In ieder geval valt het niet te ontkennen dat na de toetreding van Von Barnekow tot de redactie *Recht voor Allen* een forum werd voor ruzies van allerlei aard en dat het antisemitisch karakter sterk toenam, zoals hieronder zal blijken.⁸⁸

In een van zijn eerste stukken in *Recht voor Allen* noemde Von Barnekow de redacteuren van het *Handelsblad* ‘sjacheraars van oude hazevellen en venters van parapluies en versleten cilinderhoeden’.⁸⁹ Hij stelde: ‘De redakteurs van die “onderneming” deden beter

⁸⁴ *Recht voor Allen*, 24 juli 1890

⁸⁵ J. Scheffer, *Henry Tindal. Een ongewoon heer met ongewone besognes*, Bussum 1976, 68 en K. Hofmeester, ‘Als ik niet voor mijzelf ben...’, 54

⁸⁶ J. Scheffer, *Henry Tindal. Een ongewoon heer met ongewone besognes*, 68

⁸⁷ Von Barnekow zou pas eind 1891 de redactie van *Recht voor Allen* verlaten. Zie F. Kolman, ‘Domela Nieuwenhuis en de snelle ondergang van *Recht voor Allen* als dagblad’, 6-7 en J. Scheffer, *Henry Tindal. Een ongewoon heer met ongewone besognes*, 68

⁸⁸ K. Hofmeester, ‘Als ik niet voor mijzelf ben...’, 54 en F. Kolman, ‘Domela Nieuwenhuis en de snelle ondergang van *Recht voor Allen* als dagblad’, 6

⁸⁹ *Recht voor Allen*, 30 oktober 1890

zich eerst aan hunnen waarschijnlijk nog al redelijk langen neus te grijpen, voor ze met hunne belachelijke parvenutrots verachtelijk van anderen spreken'.⁹⁰ Het lijkt er echter op dat Von Barnekow het in dit stuk niet zozeer op de joden in het algemeen gemunt had, maar veel meer op zijn zwager Henry Tindal. Zo noemde hij Tindal, 'een echte bourgeois' die last had van grootheidswaanzin, en schreef hij dat Tindal over veel belangrijke zaken geen enkele mening had.⁹¹

Dat anderen deze vermoedens deelden, bleek wel toen het partijlid Van Emmenes in een ingezonden brief met de titel 'Een weinig klaarheid!' ⁹² de vraag stelde: '(...) wordt ons blad gebruikt om een hart vol met familiewraak te luchten?'. Ook schreef Van Emmenes: 'Wie persoonlijk wil zijn, hij hebbe dit voor zich zelf te verantwoorden doch make dan geen gebruik van een blad dat aan "de zaak", aan de heilige zaak des volks, gewijd moet zijn. Mij lust het niet aan dien personenstrijd mede te doen'. Van Emmenes stelde verder dat hij: 'den heer Barnekow op een lijn plaats[t] met zoovelen, die over "sociale vraagstukken" en "maatschappelijke wanverhoudingen" ellenlange artikels schrijven, zonder zich nu juist de moeite te getroosten om door omgang met de arbeiders zich beter op de hoogte van hunnen toestand te kunnen plaatsen.'⁹³ Ondanks het feit dat Van Emmenes begreep dat Von Barnekow's uitlatingen tegen diens zwager Tindal waarschijnlijk ingegeven waren door persoonlijke haatgevoelens, protesteerde hij fel tegen de anti-joodse uitlatingen (bijv. 'sjacheraars van oude hazenvellen'⁹⁴) van Von Barnekow. Van Emmenes stelde de retorische vraag 'Waren Marx en Lasalle geen joden? En zijn er ook hier in de partij geen joden die de volle sympathie der partijgenooten verdienen?'

Van Emmenes betuigde zich met de volgende woorden tot slot een voorstander van de toetreding van meer joden tot de socialistische beweging: 'Neen, 't zit hem niet in het joods of niet joods zijn. De kapitalisten en hunne handlangers, onverschillig tot welke religie zij behoren, zijn onze ware vijanden; de arbeiders – jood of niet-jood – zijn onze vrienden. En mogen nu velen uit onwetendheid onze vriendschap nog van de hand wijzen, dan is het onze plicht al 't mogelijke aan te wenden om onze ideeën ook bij hen ingang te doen vinden en moeten wij alles vermijden wat de klove tusschen hen en ons nog grooter zou kunnen maken, waartoe het zinspelen op "andere rassen" zeker zou kunnen bijdragen. Moge dit schrijven er toe bijdragen om zulks niet meer in dit blad te doen voorkomen.'⁹⁵

⁹⁰ *Recht voor Allen*, 30 oktober 1890

⁹¹ *Recht voor Allen*, 30 oktober 1890

⁹² *Recht voor Allen*, 5 november 1890

⁹³ *Recht voor Allen*, 5 november 1890

⁹⁴ *Recht voor Allen*, 30 oktober 1890

⁹⁵ *Recht voor Allen*, 5 november 1890

Von Barnekow antwoordde in *Recht voor Allen* van 7 november in het artikel ‘Klaarheid.’ luchtig op het stuk van Van Emmenes. Von Barnekow reageerde op het verwijt dat hij zijn persoonlijke familievetes in *Recht voor Allen* uitvocht door te stellen dat Van Emmenes zelf ook op de persoon speelde: “Men verwijte mij nu heden (...) niet, persoonlijke dingen op den voorgrond te plaatsen, want wie het artikel van Van Emmenes gelezen heeft, zal mij toestemmen dat hij ze er met de haren heeft bijgetrokken.”⁹⁶ Even later vervolgde Von Barnekow: “Wie op de wereld geeft den heer Van Emmenes het recht tot zulk een *infame* verdachtmaking. Als ik ons blad er toe wilde verlagen, het voor mijne persoonlijke belangen te gebruiken, dan zou ik het niet waard zijn de eer te genieten socialist te heeten en onze heilige zaak te mogen dienen, *dan* zou ik werkelijk die *steen des aanstoets* zijn, die de heer A. van Emmenes zoo genadig is niet in mij te zien. Maar ik vraag nog eens; wie geeft den president van den centralen raad ook maar den schijn van recht tot zulk eene *ongehoorde* aantijging?”

Na deze rechtvaardiging van zijn kritiek op Henry Tindal ging Von Barnekow tot slot nog in op de ‘jodenkwestie’: “Ik zou dan ook sluiten, als hij niet ten slotte de jodenkwestie op het tapijt brengt en mij daarin mengt. Hoe hij daartoe komt, ofschoon ik de woorden jood, semiet, of israëliet in mijn artikel niet eens genoemd heb, zal wel altijd een raadsel blijven.” Tot slot legde Von Barnekow zijn beschrijving van de redacteuren van het *Handelsblad* als ‘sjacheraars van oude hazevellen en venters van parapluies en versleten cilinderhoeden’⁹⁷ als volgt uit: “De redakteur van het *Handelsblad* heet Charles Boissevain en is, zooveel ik weet, geen jood. Als er echter nog andere redakteurs aan dat blad mochten zijn, die van rechts naar links schrijven, zoo is de omstandigheid dat zij israelieten zijn voor hen volstrekt geen brevet, om zich ongemanierd en brutaal tegenover onze partij en ons blad te mogen gedragen.”⁹⁸

Het volgende artikel van Von Barnekow verscheen op 24 februari 1891. De redactie plaatste het stuk ‘Anti-semitisme?’ op de voorpagina van *Recht voor Allen*. In dit artikel ging Von Barnekow in op de liberale joodse politicus A.C. Wertheim, die kritiek had geuit op enkele antisemitische uitspraken van minister van Koloniën Keuchenius.⁹⁹ Von Barnekow hield er duidelijk rekening mee zelf als antisemiet betiteld te worden. Dit bleek wel uit het feit dat hij zich er bewust van was dat hij zijn bijdrage deed ‘op het gevaar af, dat ook ik dan als een anti semiet word “aan de kaak gesteld”’. Volgens Von Barnekow was het onlogisch dat iemand die een jood nu eens flink te grazen nam (Keuchenius), meteen werd ‘uitgescholden’ voor antisemiet (door Wertheim). Von Barnekow was dan ook voornemens om protest aan te

⁹⁶ *Recht voor Allen*, 7 november 1890

⁹⁷ *Recht voor Allen*, 5 november 1890

⁹⁸ *Recht voor Allen*, 7 november 1890

⁹⁹ Voor meer over deze kwestie, zie A. Rijxman, A.C. Wertheim. *Een bijdrage tot zijn levensgeschiedenis*, 76-77

tekenen tegen deze manier van redeneren. Er moest nu maar eens uiteengezet worden wat het antisemitisme nu eigenlijk precies inhield: ‘Het antisemitisme, zoals ik het opvat, vindt zijne redenen in de economische overheersching, die de Israëlieten hebben weten te veroveren *als een direkt gevolg der kapitalistische produktie- en verkeerswijze!* Er kan geen twijfel meer over bestaan, dat juist de Israëlieten meer dan de overige medeburgers van het kapitalistische stelsel hebben weten partij (te) trekken; de resultaten zijn zoo in het oog springend; de verplaatsing van al die massa’s roerend kapitaal uit andere handen in die der joden is te duidelijk om dat te kunnen tegenspreken. Het is dus zeer logisch, dat zich ook de antipathie (...) *in de eerste plaats* tegen de Israëlieten, als de meest geprononceerde types daarvan, richt!’ Von Barnekow was van mening dat de joden een groot gevaar vormden: ‘Het is dan ook hoog tijd, dat men waarschuwt voor een naderend gevaar, dat dagelijks grooter wordt’.¹⁰⁰

Het feit dat de belangrijke socialisten Lasalle en Marx joods waren kon volgens Von Barnekow niet betekenen dat de economische positie van de joden gerechtvaardigd kon worden. En wanneer alle joden door antisemieten over een kam geschoren werden, was dat volgens Von Barnekow hun eigen schuld: ‘want ook nadat zij hunne burgerlijke en politieke vrijheid hadden verkregen, hebben zij zich altijd van andere medeburgers teruggetrokken en een eigen kringetje gevormd. Zij hebben daartoe het volste recht, maar ze mogen zich dan ook niet beklagen, dat ze door de socialisten zoo behandeld worden als *die* menschen, die iets bizonders willen zijn (...), hun exclusiviteit strookt niet met onze denkbeelden.’

Het potentiële tegenargument dat de terugtrekking van de joden juist het gevolg was geweest van het eeuwenoude bestaande verschijnsel antisemitisme werd door Von Barnekow meteen ontkracht: ‘Men zal mij misschien antwoorden: Ja, de joden worden altijd teruggestooten en ze zijn zoo langen tijd onderdrukt geweest, dat ze het gemeenschapsgevoel met de andere mensen verloren hebben. Dit is geheel en al vals!’ Von Barnekow vond dat joden zich veel te veel en veel te vaak als onderdrukten voordeden en een slachtofferrol aannamen. De grote onderlinge steun van joden zorgde er volgens hem voor dat ‘ze veel minder in materielen moeilijkheden komen, dan anderen’, en in die zin was de exclusiviteit van de joodse gemeenschappen volgens Von Barnekow dus meer een bewuste keuze dan een historisch gevolg.¹⁰¹ Von Barnekow zag de joden dus als een sluimerend gevaar: ‘Deze terugtrekking leidde er tevens dat ‘de enorme heerschappij die *speciaal israëlitische kringen* gaandeweg verkregen hebben, over ’t hoofd wordt gezien. (...) Als men dus (...) het getal der groote kapitalisten onder de joden vergelijkt met het zielental van alle joden in een land en dit plaatst tegenover dezelfde statistiek onder de christenen dan ziet men, dat de kinderen Israëls

¹⁰⁰ *Recht voor Allen*, 24 februari 1891

¹⁰¹ *Recht voor Allen*, 24 februari 1891

zulk een enormen voorsprong hebben boven de eerstgenoemden, dat hunne economische heerschappij zich spoedig verklaart'.¹⁰²

Volgens Von Barnekow was het antisemitisme dan ook een 'sprookje': 'Het sprookje van het antisemitisme wordt door de joden onmiddellijk op hem toegepast (...) maar de tijden zijn veranderd en de argumenten die de joden vroeger misschien met enig recht konden doen gelden van onderdrukking enz. trekken nu niet meer en hebben geen toepassing meer op eene klasse, die hoofdzakelijk tot de heerschenden en bezittenden behoort.'¹⁰³

Toch sloot Von Barnekow zijn stuk positief af door te vermelden dat 'zolang de jood opgaat in het algemeen en niets anders wil zijn dan mensch onder medemenschen, is hij zoowel als ieder ander bij ons hartelijk welkom; zoodra hij zich echter als "jood" friseert en voordat dus als lid eener bizondere klasse of gemeenschap, valt hij ook onder de beoordeling daarvan zooals iedereen, die iets bizonders wil voorstellen.'¹⁰⁴ Von Barnekow stond dus open voor de toetreding van joden tot de partij, maar als zij zich vooral als jood en niet als socialist profileerden, dan moesten zij ook accepteren dat ze als zodanig beoordeeld zouden worden.

Opvallend is het uitblijven van kritische reacties op het artikel. Hoewel Von Barnekow zeer fel van leer was getrokken tegen de joden volgde er slechts één reactie op het stuk. Een anonieme lezer, die schuil ging onder het pseudoniem 'xxx' en zich een 'anti-antisemiet' noemde, wees Von Barnekow in *Recht voor Allen* van 5 maart 1891 terecht.¹⁰⁵ Onder dit pseudoniem ging J.W. Gerhard schuil, die onder zijn andere pseudoniem 'Silvia' al eerder brieven naar de redactie van *Recht voor Allen* had gestuurd.¹⁰⁶ Hoewel het stuk van Von Barnekow volgens Gerhard niet de moeite waard was om in zijn geheel op te reageren, wees Gerhard toch op een aantal zaken. Zo klopte de economisch antisemitische redenering van Von Barnekow volgens Gerhard in zijn geheel niet, omdat ook onder christenen grote aantallen zeer rijken aanwezig waren: 'Hoe kan iemand tot de onzinnige bewering komen dat het kapitalisme is verpersoonlijkt door de Israëlieten? (...) ik vraag hem: heeft Nederland niet nog veel meer *christen*-miljonairs? En wat beteekenen al die genoemde joodsche kapitalisten tegen de werkelijke beheerschers der wereld (...), d.z. de Engelsche christen-groot kapitalisten, die bijna geheel Ierland in bezit hebben?'¹⁰⁷ Een reactie van Von Barnekow op de brief van *anti-anti-semiet* bleef uit.

¹⁰² *Recht voor Allen*, 24 februari 1891

¹⁰³ *Recht voor Allen*, 24 februari 1891

¹⁰⁴ *Recht voor Allen*, 24 februari 1891

¹⁰⁵ J. Scheffer, *Henry Tindal. Een ongewoon heer met ongewone besognes*, 77-78

¹⁰⁶ J. Scheffer, *Henry Tindal. Een ongewoon heer met ongewone besognes*, 78

¹⁰⁷ *Recht voor Allen*, 5 maart 1891

Toen Von Barnekow aan het eind van 1891 de redactie van *Recht voor Allen* verliet nam volgens Hofmeester het aantal antisemitische artikelen in het blad sterk af.¹⁰⁸ Von Barnekow schreef vanuit de Verenigde Staten nog enkele artikelen voor *Recht voor Allen* en stuurde deze naar Nieuwenhuis op, maar het lijkt er volgens Scheffer op dat de redacteuren J. Fortuyn en J.W. Gerhard, die fel tegen Von Barnekow gekant waren, Domela Nieuwenhuis dwongen om deze artikelen niet op te nemen.¹⁰⁹ Daarnaast werd tijdens het kerstcongres van dat jaar besloten om het blad niet meer dagelijks, maar driemaal per week te laten verschijnen. Met name de inhoudelijke kritiek die veel partijleden hadden op de artikelen in *Recht voor Allen* speelden hierin volgens Hofmeester een belangrijke rol, maar ook de brief die Henri Polak op 19 november 1892 aan Domela Nieuwenhuis schreef kan van invloed zijn geweest. In deze brief stelde Polak: “Klasse-vooroordeel, antisemitisme, wantrouwen, dat alles heb ik in onze partij opgemerkt en het smart en grieft mij diep. Het kan en moet anders worden.”¹¹⁰ Deze brief zal in het derde hoofdstuk nog verder behandeld worden.

2.6 Negentiende-eeuwse racist of platte antisemiet? De houding van Domela

Nieuwenhuis ten opzichte van het jodendom

In deze paragraaf zal aandacht worden besteed aan de man die de meeste invloed heeft uitgeoefend op de vroege socialistische beweging van Nederland: Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Domela's biograaf Jan Willem Stutje beschrijft de invloed van Domela als volgt: ‘Domela Nieuwenhuis behoorde tot de grondleggers van de sociaal-democratie in Nederland. Onder zijn hoede groeide de Sociaal-Democratische Bond uit tot een landelijke partij. (...) Hij maakte van de SDB een gemeenschap, een rode familie avant la lettre (...) Domela's invloed strekte zich tot ver over de langsgrenzen uit.’¹¹¹ In het kader van dit onderzoek zal hieronder de vraag beantwoord worden wat de houding van Domela ten opzichte van de joden en het jodendom was, en in hoeverre deze houding doorwerkte in de vroege socialistische beweging.

In zijn leven deed Domela een aantal uitspraken over joden en het jodendom. Zo beschreef Domela in het voorjaar van 1890, toen hij in Berlijn en Hamburg verbleef, enkele Duitse joodse socialisten. In een brief aan partijgenoot Henri Van Kol schrijft Domela: ‘heeren met pelsjassen (...) meerendeels Joden. (...) Toen wij het bureau verlieten, gaven wij tegenover elkaar onze verwondering te kennen; wij hadden alle drie zoo'n gevoel alsof de

¹⁰⁸ K. Hofmeester, ‘Als ik niet voor mijzelf ben...’, 54

¹⁰⁹ J. Scheffer, *Henry Tindal. Een ongewoon heer met ongewone besognes*, 104

¹¹⁰ Brief H. Polak aan F. Domela Nieuwenhuis, 18 november 1891, naar: S. Bloemgarten, ‘De vlegeljaren van de Amsterdamse Joodse socialisten’, 143

¹¹¹ J.W. Stutje, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Een romantische revolutionair*, 16

zaak verloren was, want als de bankiers (...) de hoofdrol spelen, (...) dan kan daaruit voor het arbeidende volk niet veel goeds worden.’¹¹²

Volgens Domela's biograaf Stutje was deze uitlating ‘een meer dan incidentele uiting van antisemitisme’ en is deze alleen te verklaren tegen de achtergrond van de algemene afkeer van joden onder negentiende-eeuwse socialisten. Stutje haalt hierbij als voorbeeld de antisemitische brochures van Henry Tindal aan, die hij onder de naam van zijn vrouw in 1891 publiceerde onder de titel *Achter de Schermen!* Het is echter de vraag of Stutje Domela's uitspraak over de Duitse joodse socialisten niet uit zijn context haalt. Domela's beschrijving van de joodse bankiers is een vrij neutrale en nergens valt te lezen dat Domela ook een negatief oordeel velt over de joodse afkomst van de bankiers. Hij veroordeelde hen waarschijnlijk dan ook eerder op hun beroep dan op hun geloof of afkomst. Ook Rudolf de Jong stelt in zijn artikel in *Onvoltooid Verleden* echter dat deze uitspraak eerder getuigt van ‘ontgoocheling’ over de Duitse socialistische partijleden dan van antisemitisme.¹¹³

Een andere controversiële uitspraak van Domela is diens opmerking over de rijke joodse socialist Paul Singer. Domela's tijdgenoot Ignaz Bahlmann vergeleek de aantijgingen van Domela aan het adres van Singer zelfs met de uitlatingen van Adolf Stöcker, de beruchte Duitse christelijke antisemiet en oprichter van de Christelijke Sociale Partij in Berlijn.¹¹⁴ Stutje haalt dit voorbeeld dan ook aan als bewijs voor het antisemitisme van Domela. Volgens Domela-kenner Bert Altena klopt Stutje's bewering in het geheel niet: ‘Domela keurde af dat Singer als grote werkgever zo'n belangrijk man bij de Duitse socialisten was, maar verwijst niet naar diens Jood-zijn,’ aldus Altena.¹¹⁵

Verder haalt Stutje een uitspraak van Domela in *Recht voor Allen* aan. In de uitgave van 14 juli 1886 schrijft Domela volgens Stutje over ‘die Amsterdamse beursbezoekers, waren die vieze, onzedelijke christenen en joodjes met hun bleeke, schoeljeachtige tronies uit den effectenhoek, die maar niet snappen kunnen dat er aan de beurs ook nog mannen met karakter en moed komen, die nog niet gehele en al naar lichaam en geest gedemoraliseerd zijn.’ Deze brief werd echter ondertekend met *Een beursbezoeker* en tevens is de brief gericht

¹¹² F. Domela Nieuwenhuis aan H. van Kol, 23 januari 1893, IISG, Archief Domela Nieuwenhuis IIb (302), te raadplegen op: <http://visualmets.socialhistoryservices.org/mets2/rest/popup.html?metsId=http://webstore.iisg.nl/domela-vm/302.xml>

¹¹³ R. de Jong, ‘Was Domela Antisemiet? Biograaf Jan Willem Stutje slaat de plank mis’, *Onvoltooid verleden*, te raadplegen op: <http://www.onvoltooidverleden.nl/index.php?id=417>

¹¹⁴ I. Bahlmann aan F. van der Goes, 30 september 1891, IISG, Archief Van der Goes, 1146, naar: J.W. Stutje, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Een romantische revolutionair*, 194

¹¹⁵ Bert Altena, historicus en secretaris van het Ferdinand Domela Nieuwenhuis Fonds, reageerde in *Het Parool* van 8 juli 2012 op de biografie en de uitlatingen van Stutje. Zie: B. Altena, ‘Domela Nieuwenhuis was geen antisemiet’, *Het Parool*, 8 juli 2012

aan de redactie van *Recht voor Allen* en geen brief die door de redactie zelf geplaatst is.¹¹⁶

ZIE: RvA 14 juli 1886, IISG en Stutje, RR, 195

Stutje haalt vervolgens een ander voorbeeld aan. Domela verzocht zijn broer Adriaan om het pamflet *Antisemiten-Katechismus* van Theodor Fritsch toe te sturen. Ook stond Domela's boekenkast vol met boeken van antisemitische Franse schrijvers zoals Proudhon, Toussenel, en Drumont, zo stelt Stutje.¹¹⁷ Volgens Altena betekende het feit dat Domela boeken van deze bekende socialistische antisemieten in zijn kast had staan niet dat hij ook daadwerkelijk overtuigd antisemiet was – Domela had immers ook boeken van schrijvers die het antisemitisme bekritiseerden.¹¹⁸ Ook Rudolf de Jong uit sterke kritiek op dit 'bewijs' van Stutje: "Als Stutje ooit bij mij op de koffie komt moet ik dat boek *Mein Kampf* van A. Hitler maar onder mijn matras verstoppen. Anders leest mijn dochter nog eens in een in memoriam over haar vader dat die lid was van de Hitlerjugend (...) Domela las Proudhon, Malon en anderen toch niet vanwege hun antisemitisme? Citeerde Domela ooit met instemming antisemitische passages uit hun werken?"¹¹⁹

Daarnaast geeft Stutje aan dat Domela zich ook in zijn eigen werken meermaals antisemitisch uitliet. In *Geschiedenis van het Socialisme* beschrijft Domela Karl Marx als 'de berekenende', 'diplomatiek aangelegde jood', die een 'stille geniepige oorlog' voerde tegen Michael Bakunin.¹²⁰ De Jong stelt dat Stutje deze zinsneden uit hun context haalt en geeft de originele tekst weer, waarin Domela Marx en Bakunin als twee tegenpolen beschrijft: 'Zeker beide personen bezaten een totaal ander temperament, de een was Germaan en de ander Slaaf, de een Jood en de ander niet, de een berekenend en diplomatiek aangelegd en de ander geestdriftvol en zich geheel en al gevend zoals hij was.'¹²¹ Uit deze tekst blijkt dus dat Stutje verschillende zinsneden achter elkaar heeft geplakt terwijl deze in de oorspronkelijke tekst een andere betekenis hebben.

Ook riep Domela volgens Stutje in *De Bijbel, zijn ontstaan en zijn geschiedenis* het beeld op van de gewetenloze woekeraar: 'Nooit zouden er Rothschild's, Bleichröder's, Hirschen, etc. zijn ontstaan, als zij zich aan de Mozaïsche wetten hadden gehouden, die zij o zoo mooi vinden mits zij ze zelve niet behoeven toe te passen.'¹²² Altena haalt echter juist

¹¹⁶ *Recht voor Allen*, 14 juli 1886

¹¹⁷ J.W. Stutje, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Een romantische revolutionair*, 194

¹¹⁸ B. Altena, 'Domela Nieuwenhuis was geen antisemiet'

¹¹⁹ R. de Jong, 'Was Domela Antisemiet? Biograaf Jan Willem Stutje slaat de plank mis', *Onvoltooid verleden*, te raadplegen op: <http://www.onvoltooidverleden.nl/index.php?id=417>

¹²⁰ J.W. Stutje, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Een romantische revolutionair*, 194

¹²¹ F. Domela Nieuwenhuis, *Geschiedenis van het Socialisme, deel II*, Amsterdam 1901/1902, 196-7, R. de Jong, 'Was Domela Antisemiet?'

¹²² F. Domela Nieuwenhuis, *De Bijbel, zijn ontstaan en zijn geschiedenis. Een historisch-kritische verhandeling ter ontwikkeling van het arbeidende volk*, Amsterdam 1893, 56, naar J.W. Stutje, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Een romantische revolutionair*, 194.

een citaat aan waaruit blijkt dat Domela geen antisemiet was: “Men moet niet vragen: is die man een Jood – maar zeggen die man is mensch, en indien hij fouten doet, misslagen begaat, dan begaat hij die als mensch, niet als Jood. De Joden hebben als mensen ongetwijfeld evengoed hun fouten als de niet-Joden.”¹²³

Hoewel Domela dus ‘in theoretische zin’ voorbestemd was om antisemiet te zijn¹²⁴ en hij zeker niet vrij was van antisemitische gevoelens was, gaat het volgens Altena te ver om hem te betitelen als een ‘platte antisemiet’. In zijn functie als SDB-leider zette Domela het antisemitisme immers nooit in om de politieke of sociale positie van joden te verslechteren.¹²⁵ Ook vond Domela zeker niet dat de joden uit de hedendaagse maatschappij verwijderd moesten worden. Domela gebruikte de antisemitische geluiden die binnen de SDB de kop opstaken niet om er politiek munt uit te slaan.¹²⁶

Ook Jan Meyers behandelde in zijn biografie uit 1993 kort de vraag: ‘was Domela antisemiet?’. Volgens Meyers was Domela ‘op papier’ een potentiële antisemiet: ‘van geboorte Amsterdammer, van huis uit lutheraan, van overtuiging socialist heeft hij een driedubbele kans gelopen om het te worden. In Amsterdam was vanouds sprake van een latent antisemitisme, Luther was niet wat je noemt een toonbeeld van *Judenfreundlichkeit*, en het vroege socialisme had een anti-joodse inslag, met name in Amsterdam.’¹²⁷

Ten tijde van zijn predikantschap was Domela volgens Meyers zeker geen antisemiet, blijkend uit een preek, waarin hij zich tegen Jodenhaat keerde. In deze toespraak stelde Domela dat de christenen de joden door de eeuwen heen hadden opgejaagd, onderdrukt en mishandeld, en dat de christenen ‘hun gezicht van schaamte (...) moesten bedekken’ en Israël ‘erkennen en eren’.¹²⁸ Meyers zag bij Domela vervolgens een veranderende houding vanaf het moment dat hij zich tot het socialisme ‘bekeerde’: ‘Op de socialistische weg die voor hem de waarheid (...) was, veranderden zijn gevoelens, doordat hij daar vaak joden als tegenstanders ontmoette’. In de gevallen dat hij een jood als tegenstander had, liet hij niet na diens joodse afkomst mee te nemen in zijn aanval.¹²⁹

Domela’s anti-joodse houding werd verder beïnvloed door denkers als Feuerbach en Marx, schrijft Meyers: ‘De ervaringen die hem in antisemitische richting stuwden, zag hij theoretisch onderbouwd door denkers als Feuerbach en Marx, die hij bewonderde en die

¹²³ Oorspronkelijke bron is: *De Vrije Socialist*, 24 augustus 1898

¹²⁴ J. Meyers, *Domela. Een hemel op aarde*, 196

¹²⁵ B. Altena, ‘Domela Nieuwenhuis was geen antisemiet’

¹²⁶ R. Hartmans, ‘Was Domela een populist?’

¹²⁷ J. Meyers, *Domela. Een hemel op aarde*, 196

¹²⁸ Preek van 23 maart 1873, ADN, III d. Naar: J. Meyers, *Domela. Een hemel op aarde*, 197

¹²⁹ J. Meyers, *Domela. Een hemel op aarde*, 197

respectievelijk het jodendom hadden beschreven als de godsdienst van het egoïsme en als anti-sociaal verschijnsel.¹³⁰

Zowel Altena, Meyers, en Stutje geven toe dat Domela zeker niet vrij was van anti-joodse gevoelens. Over de betekenis en de duiding van deze gevoelens verschillen de meningen echter. Domela had volgens Meyers anti-joodse gevoelens maar was echter zeker niet vervuld van rassenhaat en daarmee ‘een racist in negentiende-eeuwse zin.’¹³¹ Stutje ziet de negentiende-eeuwse houding tegenover joden en antisemitisme geheel anders en stelt dat in de maatschappelijke context van het negentiende-eeuwse Amsterdam het antisemitisme *bon ton* was. Volgens Stutje paste Domela’s antisemitisme geheel in deze maatschappelijke context.¹³²

Hoewel niet te ontkennen valt dat Domela zich enkele malen negatief over joden uitliet gaat het te ver om hem als (‘platte’) antisemiet te betitelen. De uitingen van Domela zijn slechts incidenteel en ertegenover staan ook positieve beschrijvingen van joden, zoals wanneer Domela aan zijn dochter Johanna ene B. Mayer beschrijft, die aan Domela geld uitgeleend had: ‘Hij is een heel gewoon Joodje, die niet de minsten indruk achterlaat. Maar goedig is hij en waar hij steunen kan, daar zal hij het niet laten.’¹³³

Er dient echter wel gezegd te worden dat Domela zich niet verzette tegen de plaatsing van enkele anti-joodse stukken in *Recht voor Allen*. De stukken van Von Barnekow, waarin hij zich fel uitliet over enerzijds zijn zwager Henri Tindal, maar ook over joden in het algemeen, werden integraal geplaatst. De Jong stelt dat uit de studie van Scheffer blijkt dat Domela bijdragen van medewerkers ‘doorgaans zonder meer plaatste’, iets wat hem inderdaad ‘bijzonder kwalijk te nemen’ is.¹³⁴ Dit geldt ook voor het feit dat Domela in meerdere aanvallen op zijn joodse tegenstanders hun jodendom expliciet benoemde.¹³⁵

In het kader van de hoofdvraag van dit onderzoek dient dus gesteld te worden dat Domela’s anti-joodse gevoelens alleen in het geval van de plaatsing van anti-joodse artikelen en brieven in *Recht voor Allen* invloed hebben gehad op de socialistische beweging als geheel. In de overige gevallen waarin Domela zich negatief over joden uitliet was dit in de privé-sfeer. Nooit gebruikte Domela anti-joodse uitspraken om zijn kiezers of partijgenoten voor zich te winnen en ook heeft hij nooit gesproken over de uitsluiting van of geweld tegen joden.

¹³⁰ J. Meyers, *Domela. Een hemel op aarde*, 197

¹³¹ J. Meyers, *Domela. Een hemel op aarde*, 197-198

¹³² J.W. Stutje, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Een romantische revolutionair*, 194

¹³³ Brief F. Domela Nieuwenhuis aan Johanna Domela Nieuwenhuis, 10 augustus 1909, naar B. Altena en R. de Jong, ‘En al beschouwen alle broeders mij als de verloren broeder.’ *De familiecorrespondentie van en over Ferdinand Domela Nieuwenhuis 1846-1932*; Amsterdam 1997, 573

¹³⁴ R. de Jong, ‘Was Domela Antisemiet? Biograaf Jan Willem Stutje slaat de plank mis’

¹³⁵ J. Meyers, *Domela. Een hemel op aarde*, 197

2.7 ‘Den joodschen jodenhater’: Sam Coltof

Tot slot wordt in dit hoofdstuk nog aandacht besteed aan de grootste tegenstander van joodse invloed in de partij, het prominente joodse partijlid Sam Coltof (1854-1932).¹³⁶ Coltof was van oorsprong actief in de financiële sector en had al op vroege leeftijd een behoorlijk netwerk opgebouwd in de effectenhandel. In de jaren tachtig van de negentiende eeuw groeide Coltof’s belangstelling voor de politiek en in 1888 besloot hij zich aan te sluiten bij de socialistische beweging. Samen met Hendrik Gerhard en Joan Nieuwenhuis behoorde Coltof tot de groep socialisten die de radicale socialisten te radicaal vond en de parlementair socialisten te ‘sociaaldemocratisch’. Tussen 1890 en 1894 ontwikkelde Coltof zich tot een centrale figuur binnen de SDB.

Coltof kende een groot wantrouwen jegens joodse aspirant-leden van de SDB en SDAP, en ook legde hij totaal geen ijver aan de dag om zijn ‘stamgenoten’ over te halen tot de partij toe te treden.¹³⁷ Het grote wantrouwen jegens zijn geloofsgenoten leverde hem onder partijgenoten de bijnaam ‘den joodschen jodenhater’ op.¹³⁸

Coltof ontwikkelde in zijn leven een afkeer voor religie. Volgens historica Eveline Gans richtte hij zijn ‘giftigste pijlen’ echter op het jodendom.¹³⁹ Hij schreef het negatieve gedrag van joden toe aan “de karakterologische defecten van hun ras”.¹⁴⁰ Één van de artikelen waarin hij het joodse geloof en het joodse ras bekritiseerde was ‘*De grote verzoendag*’, dat Coltof in 1893 publiceerde. Hierin liet Coltof zich kritisch uit over de traditie van de joodse verzoendag, Jom Kippoer. Deze kritiek was vooral een aanval op de meest orthodoxe joden, waarbij Coltof zich als volgt uitliet: “Omdat gij huichelt, huichelt, huichelt! Omdat gij niets meent van al die brave voornemens, die gij op den Jom Kipoer zegt te bezitten. Omdat uw bidden – leugen; uw kerkgang – bedrog is. Omdat gij schachert met dien God, dien gij beweert te aanbidden!”¹⁴¹

Ook beschreef Coltof een joodse sigarenfabrikant – waarbij hij duidelijk gebruik maakte van het heersende stereotype over het uiterlijk van de jood: “Aanziet hem! Ziet dien grooten ringbaard, aanschouwt die gluiperige oogen; maar...ziet gij niet hoe vroom hij is? Vroom! Hij was altijd een “brave” jongen, een “eerlijke” kerel [...] Maar gij hebt gehuicheld, ellendeling! Elke vuistslag brengt u guldens en elke traan brengt u een tientje! Godslasterende schurk, verheug u, want u staat niet alleen! Er is bijna geen enkele onder al die ootmoedige

¹³⁶ E. Gans, ‘Samuel Wolf Coltof’ in: *Biografisch Woordenboek der Socialisme en Arbeidersbeweging*, te raadplegen op www.iisg.nl/bwsa/coltof.html

¹³⁷ D. Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 288

¹³⁸ E. Gans, ‘Samuel Wolf Coltof’

¹³⁹ E. Gans, ‘Samuel Wolf Coltof’

¹⁴⁰ J. Meyers, *Domela. Een hemel op aarde*, 183-184

¹⁴¹ S.W. Coltof, ‘De grote verzoendag’ in S.W. Coltof, *Verzamelde opstellen*, Zandvoort 1932, 190-191

gebogen “vromen” die iets meent van hetgeen hij heden in woorden tot den almachtige opzond.”¹⁴² Coltof sloot af met een waarschuwing aan het adres van de joden: “Gij, die onverzoenlijk zijt tegenover uwe ondergeschikten, die geen medelijden kent met de ongelukkigen, die hoogvaardig zijt tegen de ellendelingen: Wee u! Want in de plaats van de dag der zoene, zal een dag der wrake komen! En uw god, die niet alleen een goedertieren god is, maar ook een wrekende – uw god zal u straffen in zijn toorn, gelijk hij, volgens uwe geschriften het volk Israël reeds genoeg zo vaak heeft gestraft wegens verregaande verdorvenheid.”¹⁴³

Coltof’s kritische houding ten opzichte van de volgens hem valse belijdenis van het joodse geloof kwam hoogstwaarschijnlijk voort uit twee zaken. Ten eerste koesterde Coltof een sterke afkeer van religie in het algemeen. Hij schreef bijvoorbeeld dat het socialisme zich niet tegen godsdienstige sekten keerde, maar tegen godsdienst in het algemeen.¹⁴⁴ Ten tweede probeerde Coltof met zijn kritische uitlatingen over het jodendom vooral de joden los te weken uit hun geïsoleerde maatschappelijke positie.

Het effect van Coltof’s kritische geluiden over het jodendom is lastig te achterhalen. Het is echter aannemelijk dat veel joden afgeschrikt werden door de vaak scherpe bewoordingen die Coltof bezigde. De lage aantallen joden die in de jaren 1887 tot 1892 tot de socialistische beweging toetraden wijzen er echter op dat Coltof’s negatieve houding tegenover joden zeer waarschijnlijk een afschrikwekkende werking heeft gehad op een deel van de joodse arbeiders.

Conclusie

Aanvankelijk oefende de socialistische beweging weinig aantrekkingskracht uit op de joodse bevolking van Amsterdam. Weinig joden hadden stemrecht en het merendeel van de arbeiders had mede hierdoor weinig politieke interesse. Ook speelde de traditionele joodse oranjegezindheid een belangrijke rol. Het is verder onmiskenbaar dat er in de vroege socialistische beweging tot 1892 de nodige uitingen van antisemitisme voorkwamen. In *Recht voor Allen* werden een aantal antisemitische publicaties geplaatst. De ingezonden brieven van *Homo Sum*, Gatzenmeyer, en de artikelen van Van Barnekow en Coltof zijn hier de belangrijkste voorbeelden van. De keren dat er kritiek was op het vermeende antisemitische karakter van het blad, bagatelliseerde de redactie deze kritiek. De manier waarop de redactie omging met het groeiende antisemitische karakter van het blad schoot bij sommige

¹⁴² S.W. Coltof, ‘De grote verzoendag’ in *Verzamelde opstellen*, 192

¹⁴³ S.W. Coltof, ‘De grote verzoendag’ in *Verzamelde opstellen*, 194-195

¹⁴⁴ *Recht voor Allen*, 22 augustus 1889

socialisten, zoals Sam Coltof, Henri Polak en J.W. Gerhard, dan ook verschillende malen in het verkeerde keelgat.

De belangrijkste voorman van het socialisme in die tijd, Domela Nieuwenhuis, sprak zich in *Recht voor Allen* nooit expliciet tegen het antisemitisme uit. Domela's biografen stellen dan ook dat hij zeker niet vrij was van antisemitische gevoelens, al duiden zij deze antisemitische houding zeer verschillend. De vraag blijft bestaan of de antisemitische uitlatingen in *Recht voor Allen* representatief waren voor de socialistische beweging als geheel, en in hoeverre de joodse arbeiders zich lieten afschrikken door de negatieve artikelen in het partijblad van de socialisten. In de periode 1890-1892 bleef het aantal joden in de socialistische beweging in ieder geval erg laag.¹⁴⁵ Pas na 1892, als enkele joodse pioniers zich actief gaan bezig houden met propaganda onder de Amsterdamse joodse bevolking, zou deze situatie langzaam veranderen.

Hoofdstuk 3: Joden en socialisten in de vroege socialistische beweging, 1892-1894

3.1 Ommekeer? De toetreding van vooraanstaande joden tot de SDB.

In de periode 1892-1894 veranderde de situatie van wederzijdse afkeer tussen de Amsterdamse socialisten en de joodse bevolking langzaam. Onder de nieuwe joodse socialisten bevonden zich een aantal 'pioniers': partijleden die een zeer belangrijke rol zouden vervullen in de toenadering tussen joden en socialisten. De drie joodse socialisten die hierbij voorop liepen waren Dolf de Levita, Henri Polak en Jos Loopuit. Ze waren allen goed opgeleid en geletterd en waren bij sommige partijleden mede daardoor welkom als leden van de SDB. Zij lieten zich tevens niet afschrikken door de negatieve houding van *Recht voor Allen* ten opzichte van joden.¹⁴⁶

¹⁴⁵ K. Hofmeester, 'Als ik niet voor mijzelf ben...', 45

¹⁴⁶ K. Hofmeester, 'Als ik niet voor mijzelf ben...', 45

Er was volgens Hofmeester echter ook een groep die kritiek had op de toetreding van joden, en zeker van deze drie vooraanstaande joodse socialisten, tot de partij.¹⁴⁷ Zo schrijft Polak in zijn memoires dat toen hij door zijn geloofsgenoot Sam Coltof werd ingeschreven in het ledenbestand, deze opmerkte dat hij liever geen joden als partijleden zag.¹⁴⁸ Bos stelt dat de meeste joden zich niet erg thuis voelden binnen de SDB: ‘De toegetreden joodse leden vonden in de Amsterdamse SDB-afdeling een Jeruzalem waarin zij in ieder opzicht vreemdelingen waren. Het merendeel was immers niet eerder door banden van familie, buurtgenootschap of collegialiteit met de socialisten in aanraking geweest en een gedeelde socialistische overtuiging bleek lang niet altijd in staat alle verschillen in mentaliteit, taalgebruik en gedragingen weg te nemen.’¹⁴⁹ Met name de diepgewortelde rivaliteit tussen de anti-orangistische socialisten en de oranjelievende joden droeg bij aan dit aanvankelijk nog grote wantrouwen.

Ondanks dit wederzijdse wantrouwen waren Polak, De Levita, en Loopuit wél succesvol in hun pogingen om de kloof tussen joodse en niet-joodse leden van de beweging ‘in andere dan antisemitische termen te begrijpen’, geheel conform de socialistische overtuiging dat etnische of culturele verschillen tussen mensen irrelevant waren.¹⁵⁰ Samen met Frank van der Goes uitten zij zelfs openlijk kritiek op het volgens hen binnen de SDB zeer aanwezige antisemitisme. Op 18 november 1892 schreef Polak aan Domela Nieuwenhuis in de hierboven al eerder geciteerde brief: ‘Klasse-vooroordeel, antisemitisme, wantrouwen, dat alles heb ik in onze partij opgemerkt en het smart en grieft mij diep. Het *kan* en *moet* anders worden.’¹⁵¹

De drie joodse pioniers ondernamen gezamenlijk én individueel acties om ervoor te zorgen dat meer joodse arbeiders zich aansloten bij de SDB.¹⁵² Vanaf februari 1892 tot april 1892 wierpen met name Polak en De Levita zich op als actieve propagandisten voor de socialistische zaak. De twee richtten zich volgens Hofmeester met name op het joodse proletariaat.¹⁵³ Bloemgarten stelt echter dat Polak, de Levita en Loopuit zich slechts incidenteel bezig hielden met propaganda voor het socialisme onder de joden.¹⁵⁴ Hieronder zal blijken in hoeverre de drie joodse pioniers zich daadwerkelijk specifiek richtten op hun joodse geloofsgenoten.

¹⁴⁷ K. Hofmeester, ‘Als ik niet voor mijzelf ben...’, 45

¹⁴⁸ S. Bloemgarten, ‘De vlegeljaren van de Amsterdamse Joodse socialisten’, 138

¹⁴⁹ D. Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 285

¹⁵⁰ D. Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 285

¹⁵¹ Brief H. Polak aan F. Domela Nieuwenhuis, 18 november 1891

¹⁵² K. Hofmeester, ‘Als ik niet voor mijzelf ben...’, 58

¹⁵³ S. Bloemgarten, *Henri Polak. Sociaal Democraat, 1868-1943*, Amsterdam 1993, 34

¹⁵⁴ S. Bloemgarten, ‘De vlegeljaren van de Amsterdamse Joodse socialisten’, 143

Op 29 februari 1892 hield De Levita in lokaal *Amicitia* op het Waterlooplein een toespraak met de titel ‘Joden en Socialisten’. In deze toespraak probeerde De Levita allereerst te verklaren hoe het kwam dat de joodse arbeiders van Amsterdam zo weinig belangstelling voor het socialisme hadden. De voornaamste reden die De Levita aandroeg was dat veel joden nog steeds een grote Oranjegezindheid aan de dag legden, en hij herinnerde zijn toehoorders er aan dat de joden hun wettelijke gelijkstelling niet aan de Oranjes, maar aan de Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek te danken hadden.¹⁵⁵

Uit de voorzichtige toon van de toespraak blijkt wel dat De Levita er rekening mee hield dat hij rustig aan te werk moest gaan: hij liet zich meerdere malen zeer positief uit over het geloof van de joodse arbeiders. Hij probeerde vertrouwen te winnen bij de gelovigen onder zijn toehoorders door de grote wetgever Mozes als “een democratisch republikein van het zuiverste water” voor te stellen en door te verklaren dat Mozes ‘socialistischer dan alle wetgevers na hem’ was. De Levita’s voorzichtige werkwijze blijkt ook uit het verslag van de toespraak in *Recht voor Allen*, waar werd geschreven: ‘Onze partijgenoot A.S. de Levita had tot onderwerp: “Jodendom en Socialisme”. Na erop gewezen te hebben dat het zijn doel niet was, tegen den joodschen godsdienst te velde te trekken, zoals velen misschien gemeend hadden, zette hij uiteen...’. Ook in het verslag van de toespraak in *De Amsterdammer* werd gesteld dat ‘de inleider wees er in het begin van zijn rede er op dat niet de godsdienst den socialisten in den weg zat, maar wel de kerk’.¹⁵⁶

De Levita vertelde tenslotte over de slechte leefomstandigheden van de joodse arbeiders, die ‘in krotten en holen’ woonden, en op het feit dat de kapitalistische fabriekseigenaren de joodse arbeiders uitbuiten. De enige oplossing voor deze problemen was volgens De Levita vanzelfsprekend het socialisme. Er was een revolutionaire strijd nodig, die, indien de tegenstanders van de socialisten zich zouden blijven verzetten, gepaard zou kunnen en moeten gaan, met geweld: “wanneer er geweld zal moeten worden gebruikt (...) dan zal dit niet de schuld zijn van de socialisten, maar van de tegenstanders, die geen hervormingen willen geven’, aldus het verslag in *De Amsterdammer*.¹⁵⁷

Na de rede van De Levita volgde een debat tussen de spreker en diens toehoorders. Ene Koster merkte op dat de joden zo koningsgezind waren ‘omdat de door Mozes voorgeschreven instellingen en wetten voorschrijven, eerbied en hooge achting te hebben voor den koning. De koning (...) is voor den Israëliet een heiligheid.’ Er volgde enig rumoer in de zaak en de voorzitter maande het publiek rustig te blijven. De vergadering werd uiteindelijk

¹⁵⁵ *Recht voor Allen*, 1 maart 1892

¹⁵⁶ *Recht voor Allen*, 1 maart 1892

¹⁵⁷ *De Amsterdammer*, 2 maart 1892

door de verslaggever van *De Amsterdammer* beschreven als een ‘vrij rumoerige bijeenkomst, die slechts door weinige Israëlieten werd bezocht’.¹⁵⁸

Op 29 februari 1892 sprak ook Jos Loopuit in gebouw Amicitia over de verhouding tussen jodendom en socialisme. In zijn toespraak ging hij (net als De Levita in diens redevoering) op zoek naar het antwoord op de vraag waarom veel joden zich niet aangetrokken voelden tot het socialisme. Net als De Levita concludeerde ook Loopuit dat met name de diepgewortelde Oranjeliefde van de joden hieraan ten grondslag lag. Het publiek van de toespraak hoorde Loopuit rustig aan en een SDB-notulist noemde de toespraak later ‘Druk bezocht. Uitstekend geslaagd’.¹⁵⁹

Toen Polak op 19 april 1892 in Amicitia over hetzelfde onderwerp sprak, verliep de bijeenkomst lang niet zo vlekkeloos als de twee vorige bijeenkomsten. De bijeenkomst was druk bezocht, “hoofdzakelijk door Israëlieten”, zo schreef *Recht voor Allen*. Aanleiding voor de vergadering was “omdat eenige bladen te kennen [hadden] gegeven dat over ’t algemeen de Joden niet geneigd waren, zich bij de socialistische beweging aan te sluiten”. Op een gegeven moment, zo lezen we in het verslag van de toespraak in *De Amsterdammer*, maakte Polak gebruik van een Hebreeuws woord dat ‘een ontheiliging van Gods naam beteekent’.¹⁶⁰ Daarop werd Polak het spreken onmogelijk gemaakt door toehoorders die riepen: ‘Hou je mond maar’, ‘Het is genoeg’, en ‘Houd je smoel dicht’. Na een vermaning door de voorzitter van de bijeenkomst ging Polak verder. Hij sprak: ‘onder de joden dringen onze ideeën door, al schrijft de pers ook, dat daarvan niet veel te merken valt. Als dit laatste het geval niet was, zou de reactionaire pers er ook geen artikelen aan wijden. De schrijvers zijn zelf joden, die bang worden. Men begint de begrijpen dat het joodsche volk wakker wordt...’¹⁶¹

Na deze zin liep de bijeenkomst uit de hand, zo schrijft *De Amsterdammer*. Ook in het verslag in *Recht voor Allen* lezen we: “Langzamerhand was gedurende den loop van Polak’s rede de geest rumoerig geworden. Spreker werd herhaaldelijk in de rede gevallen tot eindelijk het rumoer zoo hevig werd, dat de voorzitter na eenige malen het publiek vergeefs tot de orde geroepen te hebben, de vergadering sloot.” Polak werd door de toeschouwers zelfs met stoelen en tafels bekogeld: “Plotseling greep iemand uit het publiek een stoel en smet die naar de tribune. Dit was het sein tot een algemeen aanval en een vreeselijk tumult had plaats; stoelen werden als wapens gebruikt.”¹⁶² Uiteindelijk moest de politie eraan te pas komen om de rust te doen wederkeren. Polak en het SDB-bestuur werden uit

¹⁵⁸ *De Amsterdammer*, 2 maart 1892

¹⁵⁹ Notulen Afdeling Amsterdam, December 1891-1894, SDB Archief map 23, IISG

¹⁶⁰ *De Amsterdammer*, 21 april 1892

¹⁶¹ *De Amsterdammer*, 21 april 1892

¹⁶² *Recht voor Allen*, 26 april 1892

veiligheidsoverwegingen onder escorte naar het politiebureau aan het Meijerplein gebracht. De SDB-notulist noteerde: ‘Zaal zeer vol, erg rumoerig. Spreker verhinderd voort te gaan; eindigde met gevecht en ontruiming der zaal door de politie.’¹⁶³

Over de reden van het mislopen van de vergadering vinden we in de bronnen twee verklaringen. In *Recht voor Allen* van 20 april 1892 schreef de redactie: “De kommissaris van bovengenoemde politiepost [aan het Meijerplein] gaf als zijn meening te kennen dat de rustverstoring een van te voren beraamd plan was en dat reeds [...] een zekere gisting bestond.”¹⁶⁴ In de editie van *Recht voor Allen* van 26 april 1892 schreef de redactie echter: “Wij ontvingen een schrijven uit Amsterdam van een niet sociaal-democraat, die zegt dat het tumult in de wijkvergadering gericht was tegen den spreker Polak, omdat deze door zijn vorige voordracht velen onder de Joden ontstemd had en niet tegen de socialistische partij, want ware dien avond een ándere sociaal-democraat als spreker opgetreden, hoogstwaarschijnlijk zou ook deze vergadering evenals alle vorige, die in die wijk werden gehouden, kalm hebben verlopen.”¹⁶⁵ De briefschrijver in *Recht voor Allen* weet de mislukte vergadering dus aan het gebrek aan tact van Polak en niet zozeer aan het feit dat de Amsterdamse joden überhaupt negatief tegenover het socialisme stonden. De uit de hand gelopen vergadering deed het partijbestuur uiteindelijk concluderen dat het niet verstandig was om Polak nog langer propaganda onder de joden te laten maken.¹⁶⁶

De eerstvolgende vergadering werd dan ook toegesproken door de niet-joodse Jan Fortuyn, en Polak moest genoegen nemen met een tweederangs rol. In *Recht voor Allen* van 12 mei 1892 werd ook deze bijeenkomst besproken, maar ditmaal een stuk positiever: “Niettegenstaande de bewering van dr. Paërl in het Onafhankelijk Israëlitisch Orgaan, dat het na het voorgevallene op de vergadering in “Amicitia” wel met de socialistische propaganda onder de joden gedaan zou zijn had de afd. Amsterdam op Maandag 9 dezer in hetzelfde lokaal weder eene vergadering belegd, die schitterend geslaagd mag heeten. De zaal was eivol, en de rede door onzen vriend Fortuyn gehouden werd met de meeste aandacht gevolgd en hartelijk toegejuicht (...) Deze vergadering heeft dan ook gewis haar doel niet gemist en zal op den duur wel vruchten afwerpen.”¹⁶⁷ De SDB-notulist beaamde dit: ‘Zaal eivol. Uitstekend geslaagd. Na afloop prachtige geïmproviseerde demonstratie gehouden’.¹⁶⁸

3.2 De NDV als socialistisch vehikel: de propagandapogingen van De Levita en Polak

¹⁶³ *Notulen Afdeling Amsterdam*, December 1891-1894, SDB Archief map 23, IISG

¹⁶⁴ *Recht voor Allen*, 20 april 1892

¹⁶⁵ *Recht voor Allen*, 26 april 1892

¹⁶⁶ *Recht voor Allen*, 26 april 1892

¹⁶⁷ *Recht voor Allen*, 12 mei 1892

¹⁶⁸ *Notulen Afdeling Amsterdam*, december 1891-1894, SDB Archief map 23, IISG

Naast het houden van toespraken zochten De Levita en Polak ook andere wegen om de socialistische ideeën onder de Amsterdamse joden te verspreiden. De Levita en Polak wilden aanvankelijk zelfs een aparte vakbond voor joodse diamantbewerkers oprichten.¹⁶⁹ In februari 1892 besloten Polak, Loopuit en De Levita echter dat zij geen aparte, nieuwe, vakbond op zouden richten, maar dat zij hun activiteiten beter konden verleggen naar de kleine (de vakbond telde op dat moment slechts 30 leden) Neederlandsche Diamantwerkers Vereeniging (NDV). Het doel van Polak, Loopuit en De Levita was om van de NDV een socialistische vakbond te maken die nauwe contacten met de SDB zou gaan onderhouden, zo bleek onder andere uit de uitspraak van De Levita in een toespraak voor NDV-leden: ‘Eveneens moeten wij ons met de politiek bemoeien en medewerken met die partij, die de sociale kwestie wil oplossen en het welzijn van allen betoogt.’¹⁷⁰

In het kader van de NDV-propaganda sprak Polak op 13 april 1892 enkele joodse diamantwerkers toe. Het onderwerp van de toespraak was de slechte verhouding tussen christelijke en joodse diamantarbeiders, die Polak een doorn in het oog was. Hij maakte zich er dan ook flink kwaad over: ‘De joodsche werklieden zien in hunne vakgenooten van een ander ras indringers, die geen recht hebben op den titel van diamantbewerkers. Weg toch met dien rassenhaat!’ De rassenhaat waarvan Polak de joodse arbeiders beschuldigde zette echter veel kwaad bloed bij de toehoorders. Er brak een grote rel uit en Polak moest het gebouw ontvluchten. Blijkbaar waren de joodse arbeiders niet gediend van dergelijke kritiek en voelden zij zich in hoge mate aangevallen door de woorden van Polak.¹⁷¹

De toespraak van Polak schoot ook bij de NDV-bestuurder M.E. van Praag in het verkeerde keelgat. Hij schreef als reactie een furieus stuk in *De Amsterdammer* van 16 april 1892.¹⁷² Volgens Van Praag had Polak gebruik gemaakt van ‘lage en opruiende taal, waardoor hij Joodsche en Christen diamantbewerkers tegen elkaar in het harnas wilde jagen’. Ook vond Van Praag het ‘ongelooflijk, dat een sociaal-democraat zulk een kwajongensachtige inleiding houdt in eene openbare vergadering, waar men hoopte door gedachtenwisseling tot verbroedering te komen’. Van Praag stelde de retorische vraag: ‘Heeft hij met feiten kunnen bewijzen, met cijfers kunnen aantonen, dat de Joden hun Christelijke vakgenooten, als indringers beschouwen?’ en riep de diamantwerkers op: “Gij, joodsche en Christen vakgenooten, gij zijt verplicht u te verbinden om openlijk te bewijzen, dat Polak u belasterd heeft. Toont, dat gij humaniteit genoeg bezit, om de anti-semietische uitlatingen van een Jood te kunnen bestrijden.” Van Praag stelde dus dat Polak met zijn uitspraken over rassenhaat de

¹⁶⁹ S. Bloemgarten, *Henri Polak. Sociaal Democraat, 1868-1943*, 34-35

¹⁷⁰ *Recht voor Allen*, 16 april 1892

¹⁷¹ *Recht voor Allen*, 16 april 1892

¹⁷² *De Amsterdammer*, 16 april 1892

tegenstellingen tussen joodse en christelijke diamantwerkers alleen maar vergrootte, en hij zich dus zelf schuldig maakte aan antisemitisme.¹⁷³

Polak pikte dit op zijn beurt niet. In *De Amsterdammer* van 17 april 1892 betichtte hij Van Praag van het verkeerd weergeven van zijn woorden.¹⁷⁴ Hij schreef dat Van Praag zijn woorden verkeerd had weergegeven: ‘Ik wensch mij eenvoudig te verdedigen tegen den schijn als zou ik joden en christenen tegen elkaar trachten op te zetten. Niets is minder waar dan dat’. Polak betoogde dat hij slechts had gezegd dat de joodse diamantbewerkers vele misvattingen hadden over hun christelijke vakgenoten, en dat deze een obstakel waren voor samenwerking tussen de twee groepen: [Ik] trachtte aan te tonen welke hinderpalen tot nu toe de vereeniging der diamantbewerkers in den weg gestaan hebben. Als zijnde ééne van die hinderpalen, wees ik op het feit dat de joden de christenen beschouwd hebben, en nog beschouwen, als indringers in het vak dat uitsluitend het hunne (der joden) was, en dat het voornamelijk aan de christenen te wijten is dat de loonen zoo aanmerkelijk gedaald zijn.” Tot slot verdedigde Polak zich tegen de beschuldiging van antisemitisme: “In mijn inleiding en in het debat wees ik er uitdrukkelijk op, dat daarbij volstrekt geen godsdiensthaat in het spel is.”¹⁷⁵

In ieder geval bleek dat Van Praag gelijk had toen hij stelde dat Polak’s toespraak en verdedigingen averechts hadden gewerkt. De joodse pers viel Polak aan en beschuldigde hem van het vergroten van de kloof tussen joodse en christelijke arbeiders. Een week later bleek echter dat het hele voorval uiteindelijk gunstig uitpakte voor Polak. Met algemene stemmen werd Van Praag door de NDV-vergadering als verenigingslid geroyeerd en Polak werd verzocht de plaats van Van Praag als voorzitter in te nemen. Deze weigerde echter en stond zijn plaats af aan De Levita.¹⁷⁶

Op 7 juni 1893 vond er een openbare NDV-vergadering plaats met als onderwerp ‘de toestand der diamantnijverheid en de middelen tot verbetering’. Reens trad tijdens de vergadering op als spreker en gaf ‘met veel stemverheffing eene verdediging van het socialisme tegenover het kapitalisme, hetgeen met zeer veel applaus en een weinig gesis werd ontvangen’.¹⁷⁷ Dat de socialistische invloeden binnen de NDV controversieel waren blijkt uit het feit dat ‘een derde meende dat het bestuur zelf aanleiding gaf tot het denkbeeld dat de vereeniging eene socialistische is, want het bestuur bestaat uit sociaal-democraten. Daarom

¹⁷³ *De Amsterdammer*, 16 april 1892

¹⁷⁴ *De Amsterdammer*, 17 april 1892

¹⁷⁵ *De Amsterdammer*, 17 april 1892

¹⁷⁶ S. Bloemgarten, *Henri Polak. Sociaal Democraat, 1868-1943*, 36

¹⁷⁷ ‘Diamantbewerkers’, *Algemeen Handelsblad*, 8 juni 1893, te raadplegen op:

<http://kranten.kb.nl/view/article/id/ddd%3A010166347%3Ampg21%3Ap003%3Aa0052>

moet óf de vereeniging gereorganiseerd, óf het bestuur gewijzigd worden'.¹⁷⁸ Jos Loopuit antwoordde hierop dat voor de eerste optie gekozen diende te worden aangezien de sociaal-democraten 'de beste personen zijn voor het vereenigingsleven'.¹⁷⁹ Een daadwerkelijke wijziging van de vereenigingsorganisatie of het bestuur bleef echter uit, omdat er geen meerderheid voorhanden was.

Op 14 september 1893 spraken wederom enkele socialistische partijleden op een NDV-vergadering. Ditmaal waren dit achtereenvolgens Reens, Polak, Gerhard, en Loopuit. Het onderwerp van de vergadering was 'de ellende in het diamantvak'.¹⁸⁰ Reens verklaarde: 'Den diamantbewerkers (...) staat niets anders te wachten dan de honger. Voor hen is geen heil dan tenzij ze zich aansluiten bij de sociaal-democraten, die het geluk van het volk willen'. Volgens de verslaggever eindigde Reens met 'een warme en krachtige aanbeveling van het socialisme'.

Vervolgens nam Polak het woord. In *Het nieuws van den dag* werd geschreven: 'De werkloosheid heeft groote, verschrikkelijke verhoudingen aangenomen. Een middel tot verbetering kon spr. niet geven, maar wel richtte hij tot de diamantwerkers een verwijt, dat zij het zoo ver hadden laten komen. Ze hebben zich niet aaneengesloten, ofschoon geen vak betere gelegenheid aanbood tot organisatie.'¹⁸¹ Volgens Polak zou de werkloosheid alleen maar groter worden en hij riep de diamantwerkers dan ook op om zich onmiddellijk te vereenigen. *De Tijd* noemde Polak's toespraak 'een scherp verwijt (...) "over hun ellendig gedrag"'.¹⁸²

De derde spreker was A.H. Gerhard. Gezien het feit dat hij onbekend was met het vak van de diamantwerkers kon Gerhard niet heel veel toevoegen aan de vorige twee sprekers, zo schreef de verslaggever van *Het nieuws van den dag*. Gerhard stelde dat 'men niet alleen moet applaudiseeren, als er over sociaal-democratie gesproken wordt, maar ook door daden moet toonen hare beginselen te huldigen.' Gerhard's rede werd 'stormachtig (...) toegejuicht'.¹⁸³ Tot slot sprak Jos Loopuit nog over de motie die door de voorzitter was voorgesteld en die behelsde dat het bestuur van de NDV er nogmaals bij de Amsterdamse gemeenteraad op aan zou dringen dat zij 'zich het lot der noodlijdenden eindelijk eens aantrekt, dewijl zij 't toch waren, die in betere tijden de gemeentekas zoo ruimschoots hebben helpen vullen'.

¹⁷⁸ 'Diamantbewerkers', *Algemeen Handelsblad*

¹⁷⁹ 'Diamantbewerkers', *Algemeen Handelsblad*

¹⁸⁰ 'Werkloosheid in het diamantvak', *Het nieuws van den dag: kleine courant*, 15 september 1893, te raadplegen op: <http://kranten.kb.nl/view/article/id/ddd%3A010094059%3Ampg21%3Ap011%3Aa0117>

¹⁸¹ 'Werkloosheid in het diamantvak', *Het nieuws van den dag: kleine courant*, 15 september 1893

¹⁸² 'Vergadering der Diamantwerkers', *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad*, 15 september 1893, te raadplegen op: <http://kranten.kb.nl/view/article/id/ddd%3A010407035%3Ampg21%3Ap004%3Aa0082>

¹⁸³ 'Werkloosheid in het diamantvak', *Het nieuws van den dag: kleine courant*, 15 september 1893

Na afloop van de vergadering vormde zich een groep jongens die al zingend de stad introk. Een kleine rel volgde en ‘een van de ergste levenmakers werd gearresteerd’. Een groot deel van de groep voegde zich daarna naar de Dam en ‘daar en in den omtrek van de Damstraat bleef het nog geruimen tijd woelig’.

Hoewel het doel van Polak, Loopuit en De Levita om van de NDV een socialistische vakbond nooit bereikt werd, wordt uit de verslagen van de vergaderingen wel duidelijk dat er een goede band bestond tussen de socialistische pioniers en een groot deel van de NDV-leden. Hun inbreng werd goed ontvangen en de sprekers wisten een grote groep vakbondsleden te mobiliseren om tot actie over te gaan.

3.3 De Handwerkers Vriendenkring

Loopuit, De Levita en Polak zochten naast de NDV ook andere organisaties om de joden te winnen voor het socialistische gedachtegoed. Zo probeerden zij de joodse arbeidersvereniging *Handwerkers Vriendenkring* (HV) voor dit doel te gebruiken.

Deze vereniging was in 1869 opgericht door de joodse horlogemaker Barend Koch, met als doel een wederzijdse hulporganisatie te doen ontstaan die specifiek gericht was op joodse arbeiders en hun emancipatie. De reden was dat de joodse arbeiders sterk geconcentreerd waren binnen de diamantindustrie, en dit maakte hen extra kwetsbaar. HV bekostigde de opleiding van ambachtsslieden en organiseerde daarnaast verschillende cursussen en lezingen om de zonen van diamantwerkers ook buiten ‘het vak’ beroepskeuzemogelijkheden te bieden. Tevens bood het lidmaatschap van de HV joodse arbeiders het recht op een uitkering uit verschillende verzekeringsfondsen, zoals bij ziekte, invaliditeit of overlijden.¹⁸⁴ In het *Maandblad der Handwerkers Vriendenkring* van november 1892 schreef het HV-bestuur: ‘Toen H.V. opgericht werd, is daarmee bedoeld een Vereeniging te stichten van werklieden, die door samenwerking iets zouden kunnen doen om zich zij ’t ook slechts voor een deel te verzekeren tegen de nadeelen van ziekte, invaliditeiten, overlijden, (...) die elkaar zouden steunen bij het aanschaffen van hulpmiddelen, noodig om hun zoons of pupillen beroepen te laten leeren (...) De zedelijke ontwikkeling der Leden was echter daarbij niet vergeten. (...)’ Veel joodse arbeiders zagen het nut van HV in, en de vereniging kende al snel 200 leden.¹⁸⁵

Van politiek hield de vereniging zich aanvankelijk afzijdig. In de loop van 1893 brachten de leden daar echter verandering in. Voor Polak en De Levita vormden de leden van HV (in 1892 had de organisatie er al 700) potentiële SDB-leden. Zij zagen de vereniging als

¹⁸⁴ K. Hofmeester, ‘Als ik niet voor mijzelf ben...’, 62

¹⁸⁵ Handwerkers Vriendenkring, *Ter herinnering aan het 30-jarig bestaan van “Handwerkers Vriendenkring”. 1869-1899. Gedenkboekje ter gelegenheid van het 30-jarig bestaan, bevattende een kort overzicht van de geschiedenis der Vereeniging 1869-1899*, Amsterdam z.j., 12

een mogelijkheid om de socialistische aantrekkingskracht op de joodse arbeiders te vergroten.¹⁸⁶ Enkele leden protesteerden openlijk tegen de invloed van de socialisten binnen HV. Zo schreef een 'anti-socialist' in het maandblad van (1) maart 1893 "dat de door het Zwolse congres der SDB uitgestippelde revolutionaire tactiek het lidmaatschap van HV voor socialistische leden onmogelijk maakt." Tevens was de schrijver niet blij met de pogingen van de socialistische leden om van de vereniging een 'begeerd propaganda-terrein' te maken.¹⁸⁷ Op 14 maart schreef de *Recht voor Allen*-redactie: "In het maandblad van de Handwerkers Vriendenkring te Amsterdam eindigt het hoofdartikel met een opmerking, waaruit men kan afleiden, dat eerstdaags in één der huishoudelijke vergaderingen het voorstel zal gedaan worden, om (...) een bepaling op te nemen, waardoor de sociaal-demokraten uit de vereniging gesmeten worden."¹⁸⁸

In november 1893 concludeerde het HV-bestuur dat de meeste leden helemaal niet zaten te wachten op de socialistische propaganda: 'Bij de toetreding tot het lidmaatschap in onze Vereeniging wordt niemand gevraagd naar geloofsbelijdenis, noch op kerkelijk, noch op staatkundig gebied. De deuren staan tot nog toe steeds wijd open voor iederen handwerksman (...) Toch bestaat de Vereeniging, op enkele weinige uitzonderingen na, geheel uit Israëlieten en onder dezen vindt men betrekkelijk zeer weinigen, die met Fortuyn c.s. meelopen. Diens theoriën vonden dan ook geen weerklank in onze bijeenkomsten en bestuurderen verzochten na dien tijd geen sprekers van dien richting.'¹⁸⁹

De nieuwe socialistische invloeden bleken dus zowel bij partijleden als bij het bestuur niet op veel welwillendheid te stuiten. Het bestuur zag echter ook dat er onder de HV-leden desondanks een kleine groep was die wél vatbaar bleek voor het socialistische gedachtengoed: zij gaven aan dat in 1892 al een tiende van de leden sociaal-democratisch was: "De enkele Sociaal Democratische leden, die we echter hadden, zonnen op versterking van hun gelederen en zijn daarin voor een deel geslaagd, door (...) van buiten af nieuwe leden (...) aan te werven. (...) Zoo is die groep tot een zestig ongeveer aangegroeid, te weinig in aantal om iets uit te voeren tegen de wil van de overige 600, te veel om de besprekingen in de Vergaderingen het gewenschte verloop te laten.'¹⁹⁰

Ondanks de negatieve houding van het bestuur en veel partijleden was er binnen HV weldegelijk discussie over de koers van de vereniging en er werd zelfs gesproken over de vraag in hoeverre men aansluiting moest zoeken bij de SDB. Deze discussie mondde in een

¹⁸⁶ K. Hofmeester, 'Als ik niet voor mijzelf ben...', 63

¹⁸⁷ *Maandblad der Vereeniging Handwerkers Vriendenkring*, maart 1893

¹⁸⁸ *Recht voor Allen*, 14-15 maart 1893

¹⁸⁹ *Maandblad der Vereeniging Handwerkers Vriendenkring*, november 1893

¹⁹⁰ *Maandblad der Vereeniging Handwerkers Vriendenkring*, november 1893

aantal gevallen uit in kleine conflicten binnen de vereniging. Zo vond er op 27 augustus 1893 een botsing plaats tussen socialistische en niet-socialistische leden van HV. Diezelfde maand hadden Polak en De Levita namelijk een poging gedaan om lid te worden van HV, om van binnenuit de organisatie propaganda te kunnen maken voor de SDB. Lid worden kon echter alleen na ballotage door een commissie van HV-bestuurders, die Polak en De Levita weigerde. De twee SDB'ers werden er namelijk voor aan gezien dat ze binnen HV hun socialistische overtuigingen te veel zouden uitdragen. De socialist S.J. van Praag was hier woedend over en stelde dan ook voor niet een commissie, maar de leden te laten stemmen over de vraag of socialisten lid mochten worden van HV. Het gematigde bestuurslid Zody raadde deze stemming af, omdat er volgens hem een meerderheid bestond die socialistisch lidmaatschap zou afwijzen.¹⁹¹

In oktober 1893 was de onenigheid binnen HV inmiddels zo groot dat enkele socialistische leden een eigen 'Ontwikkelingsclub' oprichtten. De leden belegden zelfstandig vergaderingen en nodigden hun eigen sprekers uit. Het HV-bestuur zag deze afscheiding met lede ogen aan en schreef in het novembernummer van het maandblad van de vereniging: 'Bestuurderen van Handwerkers Vriendenkring geven hierbij bericht, dat noch die fractie, noch die club, volgens art. 19 der Statuten wettelijk samengesteld is en dat al hun handelingen geschieden buiten Bestuurderen en zonder eenige aansprakelijkheid der Vereeniging.'¹⁹²

In een artikel in *De Nieuwe Tijd* van 11 november 1893 nam Henri Polak het meteen voor de Ontwikkelingsclub op. Hij stelde dat het HV-bestuur 'tyranniek' optrad door aan socialisten het lidmaatschap te weigeren, en vervolgens: 'De Soc. Dem. Groep is dat bestuur natuurlijk een doorn in het oog, en wel omdat zij, zooals Socialisten uit de aard der zaak altijd doen, zich verzetten tegen dergelijke tirannie en willekeur. Zij doen dat door op vergaderingen krachtig te protesteren tegen alles wat hun onbillijk voorkomt.'¹⁹³

De redactie van het HV-maandblad bekritiseerde deze handelswijze in het novembernummer van het *Maandblad*: 'Naar de gewone regelen, die elke obstructionistische partij volgt, vroegen zij steeds dadelijk het woord, dat zij zoo lang mogelijk trachten te houden en waarvan zij ook door den vorm, waarin zij hun woorden meermalen goten, zoolang misbruik maakten, dat de voorzitter keer op keer genoodzaakt was hen het woord te ontnemen. Dan regende het protesten en de protesteerenden deden hun best de verdere leiding

¹⁹¹ S. Bloemgarten, 'De vlegeljaren van de Amsterdamse Joodse socialisten', 160. Zie voor een uitgebreid overzicht van de gebeurtenissen in dit jaar: *Maandblad der Vereeniging Handwerkers Vriendenkring*, juni 1894

¹⁹² *Maandblad der Vereeniging Handwerkers Vriendenkring*, november 1893

¹⁹³ *De Nieuwe Tijd*, 11 november 1893

der Vergadering onmogelijk te maken. Precies zoals de Soc. Dem. Bij menige openbare vergadering deden.’¹⁹⁴

Uiteindelijk kan geconcludeerd worden dat de pogingen van Polak en De Levita om de *Handwerkers Vriendenkring* in te zetten voor socialistische propaganda maar deels succesvol waren. Zoals hierboven bleek was slechts een klein deel (ongeveer een tiende) van de HV-leden in 1893 socialistisch te noemen. Ook de vele conflicten binnen de vereniging, die grotendeels veroorzaakt werden door de inmenging van de Amsterdamse socialisten, tonen dat zowel het bestuur als de leden van HV niet zat te wachten op het socialistische gedachtengoed van Polak, de Levita c.s.

3.4 De bestorming van het Ghetto: de propagandapogingen van Willem Speelman

Naast Polak, De Levita en Loopuit waren er meer joodse socialisten die probeerden om hun geloofsgenoten over te halen om zich bij de socialistische beweging aan te sluiten. Een belangrijke rol speelde de in 1869 geboren joodse koopman Willem Speelman.

Speelman ondernam aanvankelijk alleen eenmansacties om de joodse arbeiders voor het socialisme te winnen. Een essentieel onderdeel van Speelman’s propaganda was zijn kritiek op de joodse gezagsgetrouwheid, zowel aan het geloof als aan het koningshuis.¹⁹⁵ Op 29 augustus 1890 richtte hij zich in *Recht voor Allen* voor het eerst tot de Amsterdamse joden, in het artikel “Aan de Joden”. Speelman sprak hierin allereerst over de grote Oranjegezindheid van de joodse bevolking en gaf hen het advies om tijdens de komende Koninginnedag (toen nog Prinsessenfeest) niet mee te doen aan de feestelijkheden die voor de Oranjes zouden worden georganiseerd: “Ik, als jood kan mij niet begrijpen dat er onder de joden niet meer vrijheidsgeest of eergevoel heerscht om als voorloopers der hielen- of strooplikerij op te treden (...) Israëlieten, kunt gij uwe gelden niet beter besteden, dan ze voor koningslollletjes weg te smijten en dan ’s avonds als paljassen onder de eerepoorten door te trekken, tot groot vermaak van andere geloofsgezinden hier ter stede.”¹⁹⁶

Volgens Speelman zouden de oranjegezinde joden het wantrouwen jegens de joden alleen maar vergroten: “Verbeeldt gij u dat de liefde voor de jood hierdoor aangekweekt wordt? Neen, men trekt zich eerder met minachting de schouders ervoor op en zegt in den zelve: Nu, er is zeker voor die apenliefde massel te maken!” Met name de rabbijnen waren volgens Speelman verantwoordelijk voor het stimuleren van de Oranjeliefde: “De rabbijnen en andere geleerden pompen u wel al die koningsliefde in, want zij weten wel dat troon en altaar samen moeten gaan, want zoodra het volk zelf de teugels van het bewind in handen zal

¹⁹⁴ *Maandblad der Vereeniging Handwerkers Vriendenkring*, november 1893

¹⁹⁵ S. Bloemgarten, ‘De vlegeljaren van de Amsterdamse Joodse socialisten’, 143-144

¹⁹⁶ *Recht voor Allen*, 29 augustus 1890

nemen, zou het met hunne voorschriften al spoedig gedaan zijn en zou al hunne kosjere rommel in de doofpot gestopt moeten worden.”¹⁹⁷

In plaats van de Oranjes te aanbidden konden de joden beter aan de regering vragen om de krotten in Amsterdam op te ruimen: “Groepeert u liever om eene adresbeweging op touw te zetten die buurten af zal breken en frissche ervoor in de plaats te doen verrijzen’ [...] ‘Aanschouwt de joden te Londen, deze hebben hun eigene socialistische vereenigingen en orgaan en houden zich niet met koningslollotjes op’¹⁹⁸, vond Speelman. Hij voorspelde zelfs dat na de sociale revolutie, de oranjegezinden joden door de rest van de bevolking vervolgd zouden worden: “Zoodra de dag der sociale revolutie aan zal breken en een nieuw morgenrood onze toekomstige maatschappij verlichten zal, zullen zij juist die gorilla’s of andere apensoorten aanbeden hebben, het eerst vervolgd worden, echter dan is het te laat om aan de werkliedenbeweging mede te doen.”

Speelman besloot zijn artikel met een oproep aan de joden om zich aan te sluiten bij de socialistische beweging. : Gij, Israëlieten, die vrijheidsgevoel bezit, roep ik toe, laat uwe kinderen niet mededoen aan dit poppenkastspel op 31 Augustus of 1 September, de dag der feestviering en sluit u aan bij de sociaal-demokratische partij, opdat men vooraleer een jaar verlopen is ook van de Joden kan zeggen, nu zijn ze niet meer in onwetendheid verzonken en strijden ook mede voor vrijheid en recht.¹⁹⁹ Daarnaast riep Speelman op tot oprichting van een specifiek joodse propagandaclub, ‘ten einde meer licht in de joodse volksklasse te brengen.’²⁰⁰

Een paar weken later publiceerde Speelman de brochure *Het beloofde land Kanaän of de komst der Messias*.²⁰¹ Hierin adviseerde hij de joden opnieuw om niet Oranjegezind te zijn. Hij stelt hen de vraag: ‘Israëlieten. Uw feestoes is voorbij. Welnu, zegt mij eens wat hebt hij gewonnen. Is H.H.K. Wilhelmina gekomen om U, werkeloze proletariërs brood te verschaffen en uw kinderen, U neringdoende Joden, aan voedsel en kleederen te helpen en bekommert zij zich ook wel daarom? Neen! Niet waar? Hadt gij uwe gelden, arme geloofsgenoten, die hij voor feestviering en flikflooierij verspild hebt niet tot verzachting uwer ellende en die van uw dierbaar kroost kunnen besteden...Zij het *Koningskind* had deze aanbidding niet noodig, dewijl zij zich in weelde en overvloed baadt’.²⁰²

¹⁹⁷ *Recht voor Allen*, 29 augustus 1890

¹⁹⁸ *Recht voor Allen*, 29 augustus 1890

¹⁹⁹ *Recht voor Allen*, 29 augustus 1890

²⁰⁰ *Recht voor Allen*, 29 augustus 1890

²⁰¹ W. Speelman, *Het beloofde land Kanaän of de komst der Messias*, derde druk, z.j., 4. De datum waarop het geschrift werd gepubliceerd is tot op heden niet precies bekend.

²⁰² W. Speelman, *Het beloofde land Kanaän of de komst der Messias*, z.j., 3

De joden moesten volgens Speelman veel eerder hun energie richten op de strijd tegen de rijke diamanthandelaren, die er in zijn optiek voor hadden gezorgd dat de diamantsector en de daarin werkzame joden een grote crisis hadden doorgemaakt. Ook bekritiseerde Speelman de liefdadigheid van de rijke juweliërs, die in de jaren 1889-1890 de door de crisis in het diamantvak sterk verarmde joodse diamantwerkers hadden willen helpen: ‘Nu nog wil ik u nog rijke luiards (juweliërs) op onderstaande wijzen. Hadt gij het verleden winter noodig te doen bedelen voor de diamantbewerker hier ter stede, de ijverige werklui die uw rijkdom voortbrengen en uwe geldkoffers volpompen, waardoor gij uwe weelde voor het arme, vertrapte volk ten toon stelt. Denkt gij, dat wij niet kennen verschillende uwer rijke juweliërs, die vroeger met de appelenkar geloopt hebt (...) men dient zich te herinneren de tijden, dat men (de juweliërs) ook bij het uitgezogen volk behoorde’.²⁰³

Hij riep de joodse arbeiders dan ook op om zelfstandig, zonder hulp van de in zijn ogen hypocriete rijke diamantairs, deel te nemen aan de socialistische strijd ter verbetering van hun eigen lot. Speelman was zich er echter terdege van bewust dat er nog heel wat moeite nodig was om de joodse arbeiders voor deze strijd te winnen, zoals hij zelf aangaf: ‘De joden te Amsterdam in het bijzonder [...] behoeven meer dan elk ander deel van ons volk voorlichting omtrent de economische vraagstukken, die aan de orde van de dag zijn, zij hebben ontwikkeling nodig tot deelname aan den Socialistischen strijd [...] want duizenden hunner, alleen nog maar van Amsterdam gesproken, leven nog bij de grootste ellende en ontbering in dusdanige onderworpenheid en gelatenheid, en toonen in hunne zeldzame berusting een slavengeest te bezitten’²⁰⁴

Tot slot maakte Speelman duidelijk dat hij het, ondanks zijn kritiek op de Amsterdamse joden, wel goed met hen voor had: ‘Doch ziet in deze brochure geene deele anti-semitisme; neen ik laat u geheel vrij in uwe godsdienst, gij kunt daarmede doen, hetgeen gij zelf verkiest; juist het omgekeerde is het geval.’²⁰⁵ Uit deze woorden van Speelman blijkt een lichte angst om de joden al te zeer te vervreemden van het socialisme. Speelman wist dat de Amsterdamse joodse proletariërs nooit erg vatbaar waren geweest voor zowel zijn eigen socialistische propaganda als die van de SDB en liet zich daardoor wellicht iets voorzichtiger uit. De joden zouden bij een keuze voor de socialistische strijd wat hem betrof hun geloof niet neer hoeven te leggen. Sterker nog, Speelman betoogde dat een keuze voor het socialisme de joden kon beschermen tegen het in Nederland volgens hem sterk aanwezige antisemitisme. De

²⁰³ W. Speelman, *Het beloofde land Kanaän of de komst der Messias*, z.j., 3-4

²⁰⁴ W. Speelman, *Het beloofde land Kanaän of de komst der Messias*, z.j., 4

²⁰⁵ W. Speelman, *Het beloofde land Kanaän of de komst der Messias*, z.j., 4

SDB was volgens hem namelijk ‘de partij die naar verbetering der toestand der menschheid streeft en die iedere burger vrij in zijne godsdienstige meeningen laat.’²⁰⁶

In de uitgave van *Recht voor Allen* van 4 november 1890 verdedigde Willem Speelman, tekenend met zijn initialen, zijn brochure tegen de kritiek die in een anonieme ingezonden brief was geuit.²⁰⁷ Speelman antwoordde op deze brief: “U omschrijft mijne brochure als “prullen als het beloofde land Kanaän” in uw artikel “Een ernstig woord”. Voorwaar geen al te vleidend oordeel. Ik zou in dat oordeel berusten als die kritiek uitgeoefend was door een flinken partijgenoot, die ook iets geschreven of gesproken had ten voordeele der propaganda, doch van u kan ik dat moeilijk aannemen, immers gij bezoekt nooit huishoudelijke vergaderingen, komt niet op het terrein, waarover ge zooveel te zeggen hebt, en zijt te lamlendig om zelfs een debat op uw stuk, zooals gij reeds bij voorbaat meldt, te willen aanhooren.”²⁰⁸ Speelman kon dit overigens zeggen omdat hij inmiddels wist dat de anonieme briefschrijver in werkelijkheid partijlid L. Hermans was. Tekenend voor de houding van Speelman ten opzichte van het jodendom is de volgende zin: “Als jood geboren en lid geworden zijnde der S.D. partij meende ik ter goeder trouw iets te moeten doen om bij de joden een weinigje sympathie op te wekken voor de volkspartij en hen aan den verachterlijken schachergeest welke hen bezielt te ontrukken.”²⁰⁹

Concluderend kan gesteld worden dat Speelman zowel in zijn artikel in *Recht voor Allen* als in zijn brochure dezelfde problematiek beschreef als Loopuit, Polak en De Levita. Hij keerde zich net als hen tegen ‘de slaafse onderworpenheid der arme Joden aan het wereldlijk gezag belichaamd in de Oranjes en aan het geestelijk gezag, waarvan rabbijnen en godsdienstleraren de protagonisten zijn’, aldus Bloemgarten.²¹⁰ Duidelijk is dus dat ook Speelman de Oranjegezindheid en de gezagsgetrouwheid van joden in het algemeen als obstakels zag, die uit de weg geruimd moesten worden alvorens zijn geloofsgenoten voor de socialistische strijd te winnen waren. Speelman betichtte zijn geloofsgenoten echter niet alleen van een te grote verknochtheid aan hun geloof, maar ook aan een schachergeest, zoals hierboven bleek. Bloemgarten stelt dat Speelman zijn kritiek op het jodendom vooral toepaste om de maatschappelijke bewustwording van zijn geloofsgenoten te bevorderen en dat er in geen van zijn geschriften sprake is van een veroordeling van de joden op basis van hun geloof

²⁰⁶ W. Speelman, *Het beloofde land Kanaän of de komst der Messias*, derde druk, z.j., 4

²⁰⁷ *Recht voor Allen*, 4 november 1890 (Speelman schreef zijn brief op 30 oktober 1890). Het stuk waarop Speelman (en ook Sam Coltof) op reageerde is te vinden in *Recht voor Allen*, 30 oktober 1890.

²⁰⁸ *Recht voor Allen*, 4 november 1890

²⁰⁹ *Recht voor Allen*, 4 november 1890

²¹⁰ S. Bloemgarten, ‘De vlegeljaren van de Amsterdamse Joodse socialisten’, 145

of ras.²¹¹ Het gebruik van het woord ‘schachergeest’ is inderdaad geen veroordeling van joden op basis van hun ras, maar kan wel aangemerkt worden als een voorbeeld van het economisch antisemitische vooroordeel. Het effect van Speelman’s propagandapogingen zullen hieronder verder aan bod komen.

3.5 ‘De beteekenis en het doel der Sociaal-Demokratie duidelijk maken.’ De oprichting van ‘t Centrum, oktober 1892

De eenmansacties van Willem Speelman waren, zeer waarschijnlijk door diens scherpe toon ten opzichte van het joodse geloof, niet erg succesvol. Speelman besloot het desondanks nogmaals te proberen, maar gooide het nu over een andere boeg. Begin oktober 1892 richtte hij samen met de joodse diamantklover Abraham Reens (in 1870 te Hoorn geboren) een “Sociaal-Demokratische Propaganda- en Ontwikkelingsclub op”, die ‘t Centrum ging heten. Met deze organisatie wilden Speelman en Reens hun pogingen om de joodse arbeiders voor hun zaak te winnen, kracht bijzetten.²¹²

Speelman verdedigde de oprichting van een specifiek joodse socialistische organisatie in het artikel “Partijgenooten en geestverwanten” in *Recht voor Allen* van 13 oktober 1892. Het doel van de oprichting van ‘t Centrum was volgens Speelman tweeledig. Ten eerste werd de propagandaclub opgericht “opdat wij ook in die wijken der stad, waar onze beginselen het minst zijn doorgedrongen, en waaronder bijna het geheele centrum van Amsterdam kan gerekend worden en hoofdzakelijk de z.g. Jodenbuurt de beteekenis en het doel der Sociaal-Demokratie duidelijk maken.” en ten tweede: “De ontwikkeling der leden zooveel mogelijk te bevorderen door het houden van wekelijksche voordrachten of lezingen, uitsluitend *door* en *voor* leden, opdat wij allen gehard in den strijd tegen het kapitalisme kunnen treden.”²¹³

Speelman zag niet alleen de arbeidersklasse als zijn doelgroep, maar betoogde dat ook de kleine winkeliers benaderd moesten worden: “Laten wij ook trachten onder de kleine winkeliers en neringdoenden en kantoor- en winkelbedienden dezer wijken propaganda te maken, daar zij evenveel en misschien nog meer dan de arbeiders, onder den last der kapitalische euvelen gebukt gaan.” Speelman besloot met een vurig betoog: “Wel nu, medeburgers, (...) laat ons met vurigen ijver bezielde zijn, teneinde de onkunde te doen verdwijnen en het volk tot een hooger trap van ontwikkeling te doen komen, opdat zoo

²¹¹ S. Bloemgarten, ‘De vlegeljaren van de Amsterdamse joodse socialisten’, 162

²¹² S. Bloemgarten, ‘De vlegeljaren van de Amsterdamse joodse socialisten’, 148-149

²¹³ *Recht voor Allen*, 13 oktober 1892

spoedig mogelijk het voor ons zoo schoone morgenrood van een socialistischen dageraad aan de kimmten moge gloren. Leve de propaganda! – Leve het socialisme!”.²¹⁴

Om de bekendheid van ‘t *Centrum* in joodse kring te vergroten voerden Speelman en Reens actie onder de joodse marktkooplui op het Waterlooplein. Ze plakten socialistische kreten op de muren in de buurt van het plein en organiseerden fluitconcerten bij de bezoeken van de koningin aan Amsterdam. Al snel bleek het voornemen van Speelman om tot ‘bijna het geheele centrum’ door te dringen wat al te hoog gegrepen, aldus historicus Dennis Bos. ‘t *Centrum* zou zich dan ook vooral toelagen op de Jodenhoek, en specifiek de buurt rondom de Jodenbreestraat en het Waterlooplein.²¹⁵

De directe aanleiding voor de doorbraak van Speelman en Reens was de voorgestelde maatregel van het Amsterdamse gemeentebestuur om de dagmarkt die sinds 1879 op de Nieuwmarkt gehouden werd, te verplaatsen naar het Waterlooplein, ‘een plek waarvan al snel duidelijk werd dat er geen droge boterham te verdienen was.’ Veel joden waren dan ook fel gekant tegen de verplaatsing van de markt. In het begin van oktober 1892 ontpopten Speelman en Reens zich tijdens een vergadering in café Marktzicht als voorvechters van deze grote groep joodse marktlui, die fel tegen de verplaatsing van ‘hun’ markt waren.²¹⁶

Reens stelde tijdens de vergadering voor een protestbijeenkomst te organiseren in gebouw Plancius, midden in de Jodenhoek. Deze bijeenkomst volgde daadwerkelijk, op 8 november 1892, en in *Het nieuws van den dag* valt te lezen dat Reens verklaarde ‘nog nooit met zooveel sympathie als thans naar een vergadering te zijn gesneld’.²¹⁷ Het feit dat de SDB bijeen kwam in een vanouds joods gebouw was een van de eerste tekenen van het afnemende wantrouwen tussen joden en socialisten in Amsterdam. Op de bijeenkomst in Plancius bleek dat ‘Jood noch christen het kon uithouden op ’t Waterlooplein’²¹⁸ en Reens verzekerde de kooplieden ervan dat alleen de socialisten hun steun aan het protest tegen de marktverplaatsing met daden zouden onderbouwen. Reens bleek een ‘meester in publiciteitsstunts’.²¹⁹ De meeste joodse marktkooplui werden geïnspireerd door zijn vurige betoog, en de bijeenkomst werd een doorslaand succes. Zo schrijft *De Tijd* dat: ‘niemand in debat wenschte te treden – wat men trouwens na eene opmerking van den inleider ook

²¹⁴ *Recht voor Allen*, 13 oktober 1892

²¹⁵ D. Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 290-291

²¹⁶ D. Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 289

²¹⁷ ‘De meeting in Plancius’, *Het nieuws van den dag: kleine courant*, 10 november 1892, te raadplegen op <http://kranten.kb.nl/view/article/id/ddd%3A010141323%3Ampg21%3Ap002%3Aa0010>

²¹⁸ ‘De meeting in Plancius’, *Het nieuws van den dag: kleine courant*, 10 november 1892

²¹⁹ S. Bloemgarten, ‘De vlegeljaren van de Amsterdamse joodse socialisten’, 148

moeilijk had kunnen doen, zonder de verdenking op zich te laden dat men verliefd was op zijn stem.²²⁰

Na de bijeenkomst trokken volgens *De Java-bode* enkele duizenden naar de Herengracht en daarna naar de Nieuwmarkt, alwaar Reens verkondigde dat hij geen enkel gehoor had gekregen van de burgemeester: “Zoo ziet gij nu hoe de groote heeren met het arme volk omspringen, het licht werd voor onze ogen uitgeblazen!’ Het protest tegen de verplaatsing bleek echter weldegelijk snel effect te hebben, zowel voor de marktlooplied als voor Speelman en Reens. De gemeenteraad zag af van de verplaatsing.²²¹ Ook zorgde de samenwerking tussen ’t Centrum en de Nieuwmarkt-Waterloopleinbeweging voor grote publiciteit. Na de vergadering in Plancius van 8 november 1892 meldden enige tientallen nieuwe leden zich aan bij ‘t Centrum.²²²

Er was echter ook sprake van de nodige scepsis rondom de oprichting van de nieuwe beweging. Op 12 november 1892 trok een anonieme briefschrijver op de voorpagina van *Recht voor Allen* de bedoelingen van ‘t Centrum ernstig in twijfel.²²³ Hij herinnerde er nog maar eens aan dat de socialisten en de joden nog maar vijf jaar daarvoor elkaar de hersens in hadden geslagen tijdens het Oranjefurie: “Waterlooplein! Treuriger gedachtenis! ’t Heugt mij nog zeer goed, dat ik met nauw verbeterden woede vernam, dat mijn partijgenooten daar mishandeld werden door een volksstam die juist op grond van zijn geschiedkundig verleden zich had moeten verbreederen met hen die vrijheid en recht eischen. Het feit is geschied, langzamerhand worden de wonden geheeld, maar 5 of 6 jaar daarna spreekt een partijgenoot (ook lid van dien volksstam) en weer vindt men die lieden gereed om de socialisten af te ranselen (...) Ik bedoel (men zal mij wel begrepen hebben) de semieten. (...) Diezelfde joden zag ik Dinsdagavond het vel schier van de handen klappen toen de verdediger van hunne belangen zeide: ‘Ik ben sociaal-democraat’. Geschiedt dat wel ter goeder trouw? O ja zeker, ik weet wel dat Brederoo eens gezegd heeft: ‘ ’t Kan verkeeren’. Maar is dat hier werkelijk het geval? Hoe kwamen die menschen, die verkoopers van ‘oranjebloemen’ er toe om daar te zijn? Omdat hun belang er mede gemoeid was!!! Ziedaar de oplossing van het raadsel. Geld, dat is de ziel van de negotie. En op het Waterlooplein (...) lijdten zij gebrek, de handel zoo bloeiende op de Nieuwmarkt, ging uiterst slap op het Waterlooplein. Toen, op aanporren van de propagandaklub zijn ze begonnen met een meeting te beleggen, en zij waren natuurlijk hem dankbaar die hunne grieven ontvouwde’. Naast een sceptische houding zien we ook het

²²⁰ ‘Een protest-meeting’, *De Tijd*, 10 november 1892, te raadplegen op <http://kranten.kb.nl/view/article/id/ddd%3A010385705%3Ampg21%3Ap002%3Aa0010>

²²¹ D. Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 290

²²² *Ons Blad*, 1 oktober 1893

²²³ *Recht voor Allen*, 12 november 1892

economisch vooroordeel wederom de kop opsteken, als de anonieme briefschrijver zegt: ‘geld, dat is de ziel van de negotie’.²²⁴

Begin 1893 concludeerden Reens en de zijnen dat de meeste joden die lid waren geworden van ‘t *Centrum*, niet tot de eigenlijke SDB-afdeling waren togetreden. Reens zelf weet de terughoudendheid van zijn joodse geloofsgenoten om tot de SDB toe te treden mede aan de houding van de SDB zelf: ‘Wij hebben heel veel tegenwerking ondervonden en niet het minst van de zijde onzer partijgenooten; het scheen alsof men er niet op gesteld is, dat onze heilige beginselen begrepen worden, door hen die bij toeval uit den stam Israëls voortgekomen zijn’.²²⁵ Ondanks het slagen van de protestmeeting tegen de verplaatsing van de Nieuwmarkt en de totstandkoming van een eigen joodse propagandacclub, was het wantrouwen tussen de niet-joodse SDB-leden en de nieuwe joodse partij-‘rekruten’ in het begin van 1893 nog lang niet weggenomen, zo oordeelt ook Bos.²²⁶

3.6 De oprichting van *Ons Blad*

Kort daarop zette Reens een volgende stap in zijn strijd om de joden en de socialisten samen te brengen. Op 21 januari 1893 verscheen de aankondiging van Reens in *Recht voor Allen*, met de titel *Ons Blad, Socialistisch orgaan voor de Israëlieten*.²²⁷ Reens deelde mee dat ‘t *Centrum* had besloten tot de uitgave van het nieuwe maandblad, “hoofdzakelijk bestemd om propaganda te maken onder de Israëlieten”. Reens stelde dat het aantal joodse leden van ‘t *Centrum* flink was toegenomen, ondanks de tegenwerking van enkele partijgenoten, en dat de oprichting van een specifiek joods blad ondanks alle scepsis weldegelijk gerechtvaardigd en nuttig was: “Wij hebben heel veel tegenwerking ondervonden en niet het minst van de zijde onzer partijgenooten; het scheen alsof men er niet op gesteld is, dat onze heilige beginselen begrepen worden, door hen die bij toeval uit den stam Israëls voortgekomen zijn; wij hopen door onvermoeid strijden, door ijverig werken, dat vooroordeel te overwinnen. Daar kan *Ons Blad* een massa toe bijdragen, en dat helaas voor de Israëlieten een afzonderlijk blad noodig is, zal den partijgenooten blijken, wanneer ze met eenige nummers kennis hebben gemaakt”.²²⁸

De aankondiging stuitte op veel scepsis onder de Amsterdamse socialisten. Precies een week na de bekendmaking organiseerde de afdeling Amsterdam van de SDB een spoedvergadering. In de notulen is terug te lezen dat het partijlid Leenders voorstelde om *Ons*

²²⁴ *Recht voor Allen*, 12 november 1892

²²⁵ *Recht voor Allen*, 21 januari 1893

²²⁶ D. Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 291-292

²²⁷ *Recht voor Allen*, 21 januari 1893. Overigens had de belangrijkste joodse krant uit die tijd, het Nieuw-Israëlitisch Weekblad, de socialistische pioniers stelselmatig genegeerd. Men besteedde zeer weinig tot geen aandacht aan de socialistische propagandapogingen van bijv. Speelman, Loopuit, Polak, en De Llevita.

²²⁸ *Recht voor Allen*, 21 januari 1893

Centrum te helpen door hen boeken te verschaffen. Partijgenoot Köhler was tegen dit voorstel en de notulist citeerde hem als volgt: ‘Een wijkvereniging [behoort] in de eerste plaats [...] te zijn een Vereeniging van leden der afd. maar niet een club naast de partij, dat wij daar reeds de slechte gevolgen van hebben ondervonden. Fortuyn is er eveneens tegen om rede dat dit een zeer gewichtige beginselkwestie is, het wel of niet erkennen van Het Centrum.’

Uiteindelijk werd na enige discussie het voorstel van Leenders verworpen’.²²⁹

Ondanks de tegenstand vanuit de partijgelederen zetten Speelman, Reens en de andere vooraanstaande leden van ‘t *Centrum* de publicatie van *Ons Blad* toch door. In het blad werd propaganda gemaakt voor het socialistische gedachtegoed. Een voorbeeld hiervan is het artikel ‘Ter overdenking op het paaschfeest’, waarin de redactie stelde dat de lijdensweg van de joden en de socialisten ‘de grootste overeenkomst’ tussen de twee groepen was. ‘Daarom’, zo schreef men, ‘joodsche medeburgers en vooral gij proletariërs (niets bezittenden), denkt eens wat meer na, leest wat meer onze geschriften, en tracht mee te helpen tot het verkrijgen van een beter leven hier op aarde, maar wacht niet tot dat alléén door elk jaar bij herhaling te bidden (...) want daarop zoudt gij toch onmogelijk kunnen blijven wachten. Als gij die raad wildet navolgen, zoudt gij u niet langer een verkeerd denkbeeld vormen, zooals gij tot nu toe gedaan hebt. En juist wij joden moeten onderzoeken, wat die socialisten toch wel willen, alvorens wij hen belasteren. (...) Dus nogmaals joodsche medeburger, denkt na en dan ben ik overtuigd, dat gij u als één man zult aansluiten bij uwe medeproletariërs.’²³⁰

Ook Henri Polak leverde een bijdrage aan *Ons Blad*. In het nummer van augustus 1893 besprak Polak de brochure ‘Anti-semietisme, een hedendaagsch verschijnsel?’ van F.P. Oudens. In deze brochure behandelde Oudens de geschiedenis van het antisemitisme en de irrationaliteit van verschillende antisemitische vooroordelen, zoals die van de christusmoordenaar en woekerjood. Het verschijnsel antisemitisme was niet te wijten aan één partij, schreef Oudens: “Van beide kanten zijn fouten gemaakt; de Christelijke weerzin tegen al wat Jood heet, is een ziekelijke manie, ’n verschijnsel dat reeds lang tot het verleden had moeten behoren; doch ook het Joodsche ras moet z’n afgetrokkenheid, z’n rasschen-afscheiding achterwege laten en zich verbroederen met zijn medemenschen.’²³¹

Afgezien van één ‘kleine misvatting’ was Polak zeer lovend over de brochure van Oudens. ‘Deze kleine misvatting mag echter niemand beletten zich het inderdaad lezenswaardige brochureetje aan te schaffen. De christenen zullen er het dwaze van het antisemitisme door leeren inzien, de Joden zullen (...) uit leeren, dat socialisme en

²²⁹ *Notulenboek afdeling Amsterdam*, notulen 29 januari 1893, Archief SDB map 24, IISG

²³⁰ *Ons Blad*, 1 april 1893

²³¹ F.P. Oudens, *Het anti-semietisme. Een hedendaagsch verschijnsel?*, Arnemuiden 1893, 8

anti-semitisme niet alleen geen synoniemen maar zelfs zeer antagonistische begrippen zijn.’

232

Maar meer nog werd in het blad tegen een groot aantal zaken geageerd. Zo keurde men verschillende malen het Koninklijk Huis af. Een voorbeeld is een kort stukje in *Ons Blad* van april 1893, waar wordt bericht: ‘Naar de couranten melden krijgt onze stad deze maand weder bezoek van Hare Majesteit de koningin met hare moeder! Alsdan zal het eene feest het andere weder afwisselen. Men zal in het koninklijk paleis diners en concerten geven, die alle even schitterend als kostbaar zullen zijn! (...) O welk een tarten! En dat in een stad waar het spook der ellende deze winter zoo verschrikkelijk ronddwaalde, waar de werkeloosheid zulk een schrikbarenden omvang had! Duizenden en duizenden weten van den eenen dag niet in den andere te komen, komen bijna om van de honger! En daar viert men feest! Ja, wij socialisten doen wel slecht met daar tegen op te komen!’²³³

Ook de bestuurders van de kerkenraad en joodse geestelijken moesten het ontzien. Vooral de rijkere bestuurders van joodse organisaties die zelf niet meer volgens de joodse wetten leefden, maar dit van hun geloofsgenoten nog wel eisten, konden in *Ons Blad* op weinig sympathie rekenen.²³⁴ Andere vooraanstaande joden, zoals A.C. Wertheim, werden zelfs persoonlijk geschoffeerd. In het 1-aprilnummer kreeg Wertheim in zijn hoedanigheid van liberaal politiek leider flinke kritiek te verduren. De aanleiding hiervoor was de uitspraak van Wertheim dat ‘de liberalen die tegenstanders van de sociaal democraten waren die hun het moedigst durven tegentreden’.²³⁵ De redactie van *Ons Blad* stelde dat ‘wien wij ook spraken, voor- of tegenstander, een ieder was deze uitvloeiing uit de pen van den heer Wertheim wel eenigszins vreemd voorgekomen en een ieder dacht er het zijne van. En het aantal van hen, die er over gevallen en gestruikeld waren, die er zich over geerged hadden en die er aanstoot in gevonden hadden, was zeer groot’. Daarop was Wertheim door ‘t *Centrum* uitgenodigd voor een lezing, ‘om te zien of hij zijn woorden ook door daden zou bewijzen’ en waarbij hij de ‘verderfelijke theorieën van socialistische raddraaiers eens [kon] ontzenuwen, in tegenwoordigheid van sociaal-democraten, gesproken uit den joodschen stam’.²³⁶ Het openen van deze uitnodiging door Wertheim noemde de redactie van *Ons Blad* op sarcastische toon een ‘historisch oogenblik’.

Dat Wertheim helemaal niet zat te wachten op een lezing voor de leden van ‘t *Centrum* bleek wel uit zijn reactie. Hij geloofde niet dat hij op een dergelijke bijeenkomst de leden van

²³² *Ons Blad*, 1 april 1893

²³³ *Ons Blad*, 1 april 1893

²³⁴ K. Hofmeester, ‘Als ik niet voor mijzelf ben...’. *De verhouding tussen joodse arbeiders en de arbeidersbeweging in Amsterdam, Londen en Parijs vergeleken, 1870-1914*, 59-60

²³⁵ *Ons Blad*, april 1893

²³⁶ *Ons Blad*, april 1893

’t *Centrum* zou kunnen overtuigen: ‘In de vergaderzaal kan ik slechts geestverwanten bestrijden of onverschilligen. Israëlieten als zoodanig ken ik slechts in de kerk’.²³⁷ *Ons Blad* reageerde hier gepikeerd op: ‘Wat nu evenwel de hoofdzaak aangaat, zoo schijnt de heer Wertheim te vergeten, dat de uitnoodiging slechts een *gevolg* was van zijn Handelsblad-artikel. Als men zoo stoft op het moedig optreden van zijn partij tegen de socialistische dan mag men toch wel op zijn minst verwachten, dat de persoon, nog wel een der hoofdvoerders van die zoogenaamde liberale partij, die zoo boud durft schrijven, een klein, een zeer klein bewijs van dien uitgebazuinden moed durft geven door te midden van het vijandigst kamp te verschijnen.’²³⁸

Ook joodse onderwijzers werden in *Ons Blad* bekritiseerd. In het decembernummer plaatste de redactie een stuk van een ingezonden brief van ene I. de Groot, die en oproep deed ten faveure van de joodse geloofsonderwijzers: ‘Een woord dus tot allen, opperrabbijnen, rabbijnen, kerkeraden, schoolcommissiën, kortom, tot elk die maar een steun voor hem kan zijn, verbetert zijne [die van de joodse godsdienstonderwijzer, V.C.] positie, verhoogt zijn salaris, want het tis hoog noodig zoo ge wilt, dat hij werkelijk bezielde zij met liefde voor zijn heilige taak, zoo ge wilt, dat zijn onderwijs niet lijdt door de drukkende zorgen voor zijne huishouding...’ Het redactionele commentaar bij het stuk was echter vol cynisme: ‘Het heeft lang geduurd, doch ’t is er. Het “Centraal Blad voor Israëlieten heeft eindelijk eens iets in zijn kolommen over het Socialisme opgenomen (...) Hulde brengen wij aan genoemden heer [de Groot, V.C.] voor den betoonden moed om op te durven treden voor zijn collega’s zijn lotgenoten! Werkelijk, als men het leest krijgt men sympathie voor den steller, die in onberispelijke taal, het droeve lot van den Joodschen godsdienst-onderwijzer naar waarde beschrijft!’²³⁹

Onmiddellijk achter de ingezonden brief van De Groot verscheen een stuk over de Talmud Thora-school aan de Plantage Middellaan in Amsterdam. In dit stuk schreef Reens: ‘...nog altijd zien wij in de Talmud Thoraschool in ’t bijzonder en in alle rassenscholen in het algemeen, een groot, een zeer groot gevaar! Wij dragen ze een onverzoenlijke haat toe, die wij niet aarzelen te toonen nu en altijd! Zij zijn – die rassenscholen – niet anders dan broeinesten van geloofshaat – van daar uit werden de menschen vergiftigd met godsdienstvooroordeel – hier wordt de menselijke geest reeds op jonge leeftijd verkracht. (...) Wij weten welk gevaar deze school voor de Maatschappij oplevert – wij – juist daarom verwenschen wij ze van uit den grond van ons hart.’ Het grootste bezwaar tegen de school was volgens Reens ‘dat de

²³⁷ *Ons Blad*, april 1893

²³⁸ *Ons Blad*, april 1893

²³⁹ *Ons Blad*, december 1893

joodsche proletariërskinderen nooit met christenkinderen in aanraking komen, en er zoodoende bij hen geen milde geest van verdraagzaamheid kan geboren worden'.²⁴⁰

Naast het joodse godsdienstonderwijs was was *Ons Blad* ook de oranjegezindheid van de joodse arbeiders een grote doorn in het oog, en ook de joodse pers, die deze liefde vaak voedde, moest het mede daarom ook ontgelden.²⁴¹ Over de koningsgezindheid van L.P. Perel, de redacteur van het *Onafhankelijk Israëlitisch Orgaan* werd gezegd: "En dan het belachelijke beweren dat de Israëlieten zoveel aan het Oranje geslacht te danken hebbe! [...]" 'Hij wist toch wel dat de Fransche revolutie den joden het burgerrecht schonk!'²⁴²

Opvallend is dat Reens na enige maanden zelf geen bijdragen meer wenste te doen in *Ons Blad*. Hier gaf hij in de uitgave van december 1893 de volgende verklaring voor:

'Voorheen, toen "Ons Blad" kleiner van formaat was, zag ik er geen bezwaar in het te vullen met inhoud van mijn hand, doch nu geloof ik, dat, wanneer het geheel aan mij overgelaten wordt, dat het onwillekeurig zal leiden tot een zekere dorheid, dat de verschillende stukken te veel één geest zullen ademen! Daarom zou het mij innig veel plezier doen, als zij, die helpen kunnen, mij hunne medewerking verlenen!' Het is mogelijk dat Reens om deze reden zelf geen stukken meer wilde schrijven voor het blad. Een andere optie is echter dat Reens door deze verklaring hoopte meer kopij voor het blad te mogen ontvangen van medestanders. Dit vermoeden wordt gevoed door het feit dat Reens in hetzelfde nummer weldegelijk een stuk schreef met de titel 'Het zingen op straat', waarin hij uiteenzette dat de socialistische propagandatactiek van het liederen zingen averechts werkte op de Amsterdamse bevolking.²⁴³

Vanuit de joodse gemeenschap werd op de uitspraken van Reens en Speelman gereageerd. Met name opperrabbin Dünner opende in 1893 de tegenaanval. In zijn Pesach-rede in de Grote Synagoge van Amsterdam trok hij van leer tegen de joodse socialisten van 't Centrum en *Ons Blad*.²⁴⁴ Dünner wees zijn volgelingen erop dat zij een plicht hadden om het koninklijk huis te eren, omdat zij hun godsdienstvrijheid grotendeels aan de Oranjes te danken hadden. 'Zelfs toen ook in ons land de bedwelming (lees: de ideeën van de Franse Revolutie [S.B.]) – zooveel uitstekende mannen het juiste spoor bijster deed worden, uit hun geheugen de herinnering wischte aan het aandeel, dat de Oranjestam had aan de bevrijding van Nederland uit de klauwen van den tijger in menschenlijke gedaante (lees: de Spaanse koning [S.B.]) – bleef het geheele Nederlandsche Israel, op weinig uitzonderingen na

²⁴⁰ *Ons Blad*, december 1893

²⁴¹ K. Hofmeester, 'Als ik niet voor mijzelf ben...', 60

²⁴² *Ons Blad*, april 1893

²⁴³ *Ons Blad*, 1 april 1893

²⁴⁴ S. Bloemgarten, *Henri Polak. Sociaal democraat 1868-1943*, 37

(lees: de leden van de joodse patriottenbeweging *Felix Libertate* [S.B.]) – innig gehecht aan de afstammelingen van den redder en weldoener der Nederlandsche natie.’²⁴⁵

Verder stelde Dünner dat het antisemitisme in Nederland nog steeds aanwezig was. Hierbij maakte hij gebruik van cryptische bewoordingen: ‘antisemieten’ noemde hij bijvoorbeeld ‘Egyptenaren’. Zo stelde hij: ‘Ach, we behoeven slechts onzen blik te wenden naar zekere plaatsen in ons land, behoeven slechts onze opmerkzaamheid te vestigen op zekere geschriften in onze onmiddellijke nabijheid, om ons te overtuigen, dat de Egyptenaren niet dood zijn; om te beseffen, welke gruwelijke hartstochten in hun binnenste tegen iedere anders denkenden, maar vooral tegen Israel woeden.’ Volgens Bloemgarten sloeg deze laatste uitspraak zeer waarschijnlijk op dat moment net ontstane orgaan ‘*Waarheid en Recht, weekblad voor het anti-semitisme*’.²⁴⁶

Dünner’s rede werkte sterk polariserend. In navolging van de opperrabbin keerde ook een deel van de joodse pers zich tegen de joodse socialisten. Deze verbale strijd ging al snel over in fysiek geweld. Simon Reens, nota bene de neef van Abraham Reens, verzette zich heftig tegen de (volgens hem) anti-joodse geluiden die hij hoorde. Zodra de colporteurs van *Ons Blad* zich in de jodenbuurt begaven, trommelde hij enkele mannen van de *Bond van Oranje*, volgens Bloemgarten een ‘anti-socialistische knokploeg’, op om de socialistische propagandisten hardhandig aan te pakken.²⁴⁷ De club van Reens was overigens geen lang leven beschoren: vanaf juni 1893 hoorde men niets meer van deze Oranjebond.

Reacties uit het socialistische kamp bleven niet uit. In *De Nieuwe Tijd* van 4 mei 1893 antwoordde Levita dat de opperrabbin bang was voor de socialisten en dat zijn rede door deze angst was ingegeven: ‘Deze herder, die tot nu toe zijn schaapjes van achter zijn folianten bestuurde, is bij zijn gemeentenaren erg impopulair. Tot nu toe heeft hij zich niet verwaardigd op enige manier zich het lot zijner kudde aan te trekken, en stond daarbij gedurende al dien tijd aan een hevige oppositie bloot’.²⁴⁸ Dünner preekte volgens De Levita ‘met de Bijbel in de hand’ en de rabbijn wilde slechts aantonen dat ‘ieder zich waarlijk gelukkig moest voelen met zijn lot’, een idee dat bij de socialisten op veel weerstand stuitte. De Levita vervolgde: ‘Daar begon plotseling de socialistische wind in het kamp te blazen en velen werden met een rilling wakker, wreven de oogen uit en koesterden zich weldra in den rooden gloed der socialistische fakkels. Doch de neus van de opperrabbin met een vet baantje, vrij wonen, vrij licht enz. ruikt niet zoo spoedig de scherpe geuren waarvan de lucht vervuild is. (...) Het Centrum spoot

²⁴⁵ S. Bloemgarten, *Henri Polak. Sociaal democraat 1868-1943*, 37

²⁴⁶ S. Bloemgarten, *Henri Polak. Sociaal democraat 1868-1943*, 37

²⁴⁷ S. Bloemgarten, *Henri Polak. Sociaal democraat 1868-1943*, 37 en S. Bloemgarten, ‘De vlegelijaren van de Amsterdamse joodse socialisten’, 154-156

²⁴⁸ *De Nieuwe Tijd*, 4 mei 1893

geweldig en zie, daar krijgt de goeie man de lucht in zijn neus en dit prikkelt hem zoodanig, dat hij met groot lawaai begint te niezen en verschrikt om zich heen ziet (...) Die paar onruststokers (de socialisten) die men meer dan een jaar heeft trachten te negeren hebben de geheele joodsche pers in gisting gebracht, en zijn de nachtmerrie geworden van heel het 'traditioneele jodendom', zooals Dr. Dünner bij voorkeur zijn gemeente noemt'.²⁴⁹

Ondanks het feit dat zowel Reens als Speelman keer op keer benadrukten het joodse geloof en het joods-zijn te hebben afgeworpen, lijkt het volgens Hofmeester echter alsof er bij de redacteurs toch sprake was van een worsteling met de joodse achtergrond.²⁵⁰ Zoals we in voorgaande voorbeelden hebben kunnen zien, werd in *Ons Blad* met enige regelmaat gesteld dat het joodse geloof zich bijzonder slecht liet combineren met het socialisme. Maar, 't *Centrum* wilde ook weer niet het platform van alle antireligieuze joden worden. Zo schreven Reens en Speelman als reactie op een ingezonden brief waarin stond dat alle joden zich in een antireligieuze organisatie moesten verenigen, dat zij voor zo'n organisatie niets voelden. Bovendien wilden de redacteurs niet in een vereniging gaan waarin het joods-zijn als voorwaarde werd gesteld, omdat zij volgens zichzelf opgehouden waren joods te zijn en in plaats daarvan socialist waren geworden.²⁵¹

De geluiden binnen 't *Centrum* en *Ons Blad* over het joodse geloof waren dus niet alleen negatief en de acties van de organisatie en het blad droegen uiteindelijk bij aan het verbreken van de gezagsgetrouwheid van joden jegens zowel de Oranjes als de joodse religieuze en sociale autoriteiten. Het optreden van Reens en Speelman hadden geen afschrikwekkende werking op de joodse arbeiders. Reens en Speelman verstonden immers de kunst om op humoristische wijze de openbare en joodse gezagsdragers belachelijk te maken en zo de lachers op hun hand te krijgen. Speelman beplakte bijvoorbeeld eens de ruggen van twee agenten met socialistische motto's. Bij een officieel bezoek van koningin-regentes Emma en haar dochter koningin Wilhelmina voorzag Reens enkele honderden Centrumleden van speelgoedfluitjes, waarmee men de vorstinnen op een oorverdovend kabaal trakteerde.²⁵²

Vanaf januari 1893 kregen Reens en Speelman hulp van Polak en De Levita, en de vier joodse socialisten verbonden hun krachten. Polak en De Levita spraken op 31 januari 1893 op een 't *Centrum*-bijeenkomst over het onderwerp 'Wat willen de socialisten' en Polak hield in juni en juli van dat jaar in Reens' café 'Voorwaarts' een reeks toespraken over het SDB-programma. Ook schreef Polak enkele artikelen in *Ons Blad*. Volgens Bloemgarten

²⁴⁹ *De Nieuwe Tijd*, 4 mei 1893

²⁵⁰ K. Hofmeester, 'Als ik niet voor mijzelf ben...', 61

²⁵¹ *Ons Blad*, 1 januari 1893, naar K. Hofmeester, 'Als ik niet voor mijzelf ben...', 60-61

²⁵² S. Bloemgarten, 'De vlegeljaren van de Amsterdamse Joodse socialisten', 154-155

kunnen we de rol van Polak en De Levita duiden als die van twee ouders die hun speelse kinderen (Reens en Speelman) een beetje in toom moesten houden.²⁵³

In een ingezonden brief in *Recht voor Allen*, getiteld “*Partijgenooten!*” stelde Reens dat “het meer en meer blijkt dat de joodsche proletariërs in groote getalen besmet zijn met het socialisme en (...) door hen op een flinke, rustelooze wijze voor hunne ideeën gepropageerd wordt. (...) De resultaten van onze taktiek zijn duidelijk zichtbaar.”²⁵⁴ Niettemin was Reens negatief over de effectiviteit van de propagandapogingen: “Helaas, het dreigt anders te worden! Reeds ter gelegenheid van den 1sten Mei, moesten de leden van Het Centrum, die op de Nieuwmarkt bijeenkwamen om te demonstreren, ondervinden, in de vorm van menig blauw oog en bebloeden kop, dat de joodsche bourgeoisie geen lijdelijk toeschouwer meer wenscht te zijn. Het onontwikkelde proletariaat wordt tegen ons opgezet. ’s Avonds, sinds enige dagen althans, trekken troepen, kinderen van het uitverkoren volk, door de straten, de bekende oranje moppen zingende. Dit op zichzelf hindert ons weinig, want de onzen slaan er telkens flink op in. Doch door dit alles, valt ons het spreken tot het volk geheel onmogelijk, en is de propaganda gedeeltelijk gestaakt. Zalen zijn voor ons niet meer disponibel, alleen blijft ons het spreken, door middel van “*Ons Blad*” nog over. Doch ook dit kan niet meer aangewend worden. Immers, verkochten wij gewoonlijk eenige duizenden nummers, thans valt het ons ondoenlijk terwijl het kolporteren ons onmogelijk wordt gemaakt door een zingende menigte die ons achtervolgt en die met alles werpt wat voor de hand ligt.” Reens stelde echter dat hij zich hier niet door uit het veld liet slaan: “Wij hebben gezworen niet te rusten, alles te verduren tot het ergste zelfs”. Tot slot riep Reens de lezers van *Recht voor Allen* dan ook op om ‘*t Centrum* te steunen met een jaarlijkse bijdrage van 40 cent, zodat de propagandapogingen door zouden kunnen gaan.²⁵⁵

Bij de viering van het éénjarig bestaan van de propagandaclub bleek wel dat de acties van ‘*t Centrum* succes hadden opgeleverd. Maar liefst 1400 arbeiders, waarvan de grote meerderheid joden, woonden op 17 oktober 1893 de feestelijke jubileumvergadering in Plancius bij. Tijdens deze bijeenkomst spraken Domela Nieuwenhuis en Henri van Kol over ‘Mozes als sociale wetgever’ respectievelijk ‘De bevrijding van Israël’. De conclusie die Polak na de vergadering luidde als volgt: ‘Het publiek, dat de vergadering bijwoonde, bestond voor het grootste deel uit Joden, hetgeen op zichzelf reeds merkwaardig is; maar nog merkwaardiger is de verandering die de houding van het joodse publiek tegenover het socialisme en de socialisten ondergaan heeft sinds de afd. Amsterdam van onzen Bond de

²⁵³ S. Bloemgarten, ‘De vlegeljaren van de Amsterdamse Joodse socialisten’, 154-157

²⁵⁴ *Recht voor Allen*, 9-10 mei 1893

²⁵⁵ *Recht voor Allen*, 9 mei 1893

S.D.B. – een jaar of wat geleden de propaganda in de jodenwijk ter hand nam. Toen: rumoer, geschreeuw, onderbreking, bedreiging, ja zelfs poging to mishandeling van den spreker; thans: volmaakte aandacht, diepe stilte en óók onderbrekingen van den spreker, doch nu in den vorm van daverende toejuichingen, als blijken van instemming met het gesprokene. En hoewel nu ‘het Centrum’ niet ’t eerst het moeilijke werk der propaganda onder Israël ondernam, is die verandering toch voor het grootste deel aan haar onvermoeiden arbeid te danken.’²⁵⁶

Bloemgarten stelt dat het onwaarschijnlijk is dat Polak hier de successen van ’t *Centrum* overdreef, aangezien Polak een gematigd socialist was en hij niet tot de kern van ’t *Centrum* behoorde. Hij trekt hieruit dan ook de conclusie dat in de loop van 1893 een groot deel van de joodse arbeiders zich aangetrokken voelde tot het socialisme. Met name de ludieke acties van het duo droegen volgens hem bij aan het verbreken van de gezagsgetrouwheid van de joodse arbeiders.²⁵⁷

Hoe veel joodse en/of niet-joodse leden ’t *Centrum* en hoe veel abonnees *Ons Blad* had is helaas niet meer na te gaan, maar volgens Reens zelf waren het er ‘enkele duizenden’.²⁵⁸ Ook de redactie van *Recht voor Allen* was van mening dat het socialisme onder de joden een grote aanhang had verzameld. Men schreef op 25 februari 1893 in een verslag van de zeer geslaagde toespraak van J. Fortuyn in *Amicitia*: “Voor deze flink bezochte vergadering, welke in hoofdzaak door Israëlieten bezocht was, toonde spreker aan dat wat vroeger onmogelijk was thans mogelijk is; het beste bewijs daarvoor was deze vergadering juist in deze wijk, waar vroeger de menschen ons voor een troep moordenaars, dieven, enz. aanzagen, wij nu rustig kunnen vergaderen een bewijs dat ook daar onze beginselen zijn doorgedrongen (...) wij kunnen met zekerheid dus zeggen dat het socialisme flink wortel heeft gesloten onder de joden.”²⁵⁹ Ook de redactie van *Ons Blad* beaamde, wellicht logischerwijs, de successen van de pogingen van Speelman en Reens om het socialisme te verspreiden onder de joodse bevolking: ‘Geen beginsel, dat zooveel van zich doet hooren als het onze! Geen partij, die zooveel propaganda maakt als die der sociaal-democraten en ook zeker geen partij, die zooveel in aanhangers wint!’²⁶⁰ Als we de getallen van Reens, de lofuitingen van Polak, en de conclusie van Bloemgarten mogen geloven waren de resultaten van ’t *Centrum* en *Ons Blad*, om met Speelman en Reens te spreken: ‘duidelijk zichtbaar’.²⁶¹

²⁵⁶ S. Bloemgarten, ‘De vlegeljaren van de Amsterdamse Joodse socialisten’, 135-136

²⁵⁷ S. Bloemgarten, ‘De vlegeljaren van de Amsterdamse Joodse socialisten’, 136

²⁵⁸ *Recht voor Allen*, 9 mei 1893

²⁵⁹ *Recht voor Allen*, 25-26 februari 1893

²⁶⁰ *Ons Blad*, december 1893

²⁶¹ S. Bloemgarten, ‘De vlegeljaren van de Amsterdamse Joodse socialisten’, 168-169; *Recht voor Allen*, 9 mei 1893, K. Hofmeester, ‘Als ik niet voor mijzelf ben...’, 61

Conclusie

In deze studie is onderzocht hoe de verhouding tussen de joodse bevolking en de vroege socialistische beweging in Amsterdam was.

Tot aan 1892 oefende het vroege socialisme weinig aantrekkingskracht uit op de Amsterdamse joden. Voor veel joden was het antimonarchisme van de SDB de belangrijkste reden om zich niet aan te sluiten bij socialistische partijen en verenigingen. De traditie van tolerantie en juridische gelijkstelling van de joden in Nederland had hen gezagsgetrouw en Orangistisch gemaakt. Hierbij speelde volgens Hofmeester de ‘overgeleverde herinnering aan de Franse Revolutie en de vrijheden die deze had gebracht een grote rol’.²⁶² De meeste socialisten moesten niets van het koningshuis hebben en konden het op hun beurt weer niet goed vinden met de oranjegezinde joden. Dit bleek onder andere uit de ingezonden brieven in *Recht voor Allen* rondom de bezoeken van het koninklijk huis aan Amsterdam.

Daarnaast kwam dat veel joden, voor zover zij stemrecht hadden en zich in politiek interesseerden, traditioneel een voorkeur hadden voor liberale joodse politici. De belangrijkste joodse liberale politicus was A.C.J. Wertheim. Deze ontpopte zich als voorvechter van de idealen van gelijkheid, vrijheid en broederschap, die de joden van oudsher zeer sterk aanspraken, gezien hun eeuwenlange onderdrukking en uitsluiting. Wertheim kreeg onder de joodse bevolking dan ook al snel de bijnaam ‘onze Bram’.

Ook de anti-joodse tendensen binnen de SDB zorgden bij de joodse bevolking voor wantrouwen ten opzichte van de socialisten. De antisemitische polemieken in *Recht voor Allen* ten tijde van het redacteurschap van Croll en Von Barnekow zullen niet hebben bijgedragen aan een goede band tussen joodse arbeiders en socialisten. Hoewel het grootste deel van de joodse bevolking in Amsterdam *Recht voor Allen* niet zal hebben gelezen, is het zeer waarschijnlijk dat veel joden werden afgeschrokken door de antisemitische toon van het blad.

Het wederzijds wantrouwen droeg bij aan het ontstaan van aanvaringen tussen joden en socialisten, zoals het Oranjefurie van 1887. Deze aanvaringen waren in beginsel niet antisemitisch van aard, aangezien de meeste socialisten de joden niet op basis van hun ras, maar op basis van hun antisocialisme en hun liefde voor de Oranjes veroordeelden. Er was

²⁶² K. Hofmeester, ‘Als ik niet voor mijzelf ben...’, 43

slechts in enkele gevallen, zoals in de artikelen van Von Barnekow, sprake van een duidelijk antisemitisme. In deze gevallen was er sprake van economisch antisemitisme: Von Barnekow schroomde niet om de joden te identificeren met het kapitalisme, het economische systeem waar het socialisme tegen streed. Dat het antisemitische karakter van *Recht voor Allen* sterk afnam na het vertrek van Von Barnekow uit de redactie, toont des te meer aan dat het blad sterk beïnvloed was door diens wil om zijn persoonlijke vete met zijn joodse schoonfamilie uit te vechten.

Vanaf 1892 werden er vanuit de vroege socialistische beweging actief pogingen ondernomen om de joden voor de socialistische zaak te winnen. De toenaderingen van zowel Speelman en Reens als het trio Polak, Loopuit en De Levita vonden aanvankelijk weinig weerklank bij de joodse arbeiders. Met name de negatieve houding ten opzichte van de joden die er binnen de socialistische beweging heerste weerhield veel joden er waarschijnlijk van om zich aan te sluiten bij hun socialistische geloofsgenoten. Daarnaast was ook de welsprekendheid en de ‘tone of voice’ van de socialistische propagandisten van invloed. In die zin was De Levita bijvoorbeeld veel succesvoller dan Polak in het toespreken van grote groepen joodse arbeiders.

Na 1892 vond er enige toenadering plaats tussen joden en socialisten. Van Barnekow en Croll hadden inmiddels de *Recht voor Allen*-redactie verlaten en het antisemitisme in het blad nam sterk af. De pogingen van Speelman en Reens werden succesvoller en steeds meer joden traden toe tot de socialistische beweging. Ook werd er ‘zelfs’ een joods socialistisch blad opgericht, *Ons Blad*. In hun propaganda uitten Speelman en Reens veel kritiek op het joodse geloof en op veel joodse gebruiken. Op deze manier probeerden zij de joodse arbeiders los te maken van de traditionele oranjegezindheid en hun voorkeur voor liberale politici.

Ook Sam Coltof probeerde de joodse arbeiders los te maken van hun geloof, maar hij maakte daarbij gebruik van veel fellere bewoordingen, zoals uit zijn *Verzamelde opstellen* wel blijkt.²⁶³ In hoeverre Coltof bij zijn geloofsgenoten een positief beeld neerzette van de socialistische beweging is dan ook zeer de vraag. Het feit dat Coltof al snel de bijnaam ‘den joodschen jodenhater’ kreeg geeft aan dat door zijn woorden de kloof tussen socialisten en joden waarschijnlijk eerder vergroot dan verkleind is.

Ondanks dat er dus in sommige gevallen sprake was van antisemitische uitlatingen binnen de socialistische beweging, is dit antisemitisme nooit zo sterk aanwezig geweest als in de Franse vroege socialistische beweging. De SDB heeft nooit de politieke of sociale uitsluiting van joden nagestreefd. Er kan dan ook zeker niet gezegd worden dat de SDB een antisemitische partij was. Het aanvankelijke wantrouwen tussen socialisten en joden en de

²⁶³ S.W. Coltof, *Verzamelde opstellen*, Zandvoort 1932

antisemitische toon *Recht voor Allen* namen vanaf 1892 steeds meer af. Vanaf dat jaar zorgden de propagandapogingen van De Levita, Polak en Loopuit voor een toenadering tussen joodse arbeiders en het socialisme. Met name De Levita en Loopuit waren begaafde sprekers en uit verslagen van hun toespraken blijkt dat hun toehoorders zeker geënthousiasmeerd waren voor het socialistische gedachtengoed. De joodse gemeenschap bleef tegelijkertijd ook relatief gesloten en de belangrijkste joodse krant in de 19^e en 20^e eeuw, het Nieuw-Israëlitisch Weekblad, negeerde de socialistische beweging vrijwel geheel. Pas na het uiteenvallen van de SDB en de oprichting van de SDAP was er sprake van een echte doorbraak. In deze periode speelde met name Henri Polak een belangrijke rol in het aantrekken van joodse arbeiders tot de socialistische beweging, maar dit is stof voor een ander verhaal.

Bronnen en publicaties

Archief SDAP; Federatie Amsterdam, inventarisnummer 166, IISG

Archief SDB; inventarisnummers 26a-26b, IISG

De Amsterdammer, verschillende uitgaven, IISG

Het Nieuws van den dag: kleine courant, verschillende uitgaven, te raadplegen op www.kb.nl

Ons Blad, Socialistisch orgaan voor de Israëlieten, verschillende uitgaven, IISG

Recht voor Allen, verschillende uitgaven, IISG

Literatuur

Altena, B., 'Domela Nieuwenhuis was geen antisemiet', *Het Parool*, 8 juli 2012.

Altena, B., en R. de Jong, *'En al beschouwen alle broeders mij als de verloren broeder.'* *De familiecorrespondentie van en over Ferdinand Domela Nieuwenhuis 1846-1932*; Amsterdam 1997.

Arkel, D. van, *The drawing of the Mark of Cain: A socio-historical analysis of the growth of anti-Jewish stereotypes*, Amsterdam 2009.

Bloemgarten, S., 'De vlegeljaren van de Amsterdamse joodse socialisten: 1890-1894' in *Achienzeventigste jaarboek der Gezelschap Amstelodamum*, Amsterdam 1986.

Bloemgarten, S., Henri Polak. *Sociaal-democraat, 1868-1943*, Amsterdam 1993.

Boonstra, J., H. Jansen en J. Kniesmeyer (red.), *Antisemitisme. Een geschiedenis in beeld*, Den Haag 1989.

Bos, D., *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894*, Amsterdam 2001.

Bos, D., *Willem III. Koning Gorilla*, Soesterberg 2002.

Burgers, A., 'Domela was een platte antisemiet. Interview met biograaf Jan-Willem Stutje', *Historisch Nieuwsblad*, 25 mei 2012.

Coltof, S., *Verzamelde opstellen*, Zandvoort 1932.

Daalder, H., 'Joden in een verzuilend Nederland' in: J.Th.J. van den Berg en B.A.G.M.

Tromp, H. *Daalder, Politiek en historie. Opstellen over Nederlandse politiek en vergelijkende politieke wetenschap*, Amsterdam 1990.

Domela Nieuwenhuis, F., *De Bijbel, zijn ontstaan en zijn geschiedenis. Een historisch-kritische verhandeling ter ontwikkeling van het arbeidende volk*, Amsterdam 1893.

Domela Nieuwenhuis, F., *Geschiedenis van het Socialisme, deel II*, Amsterdam 1901/1902.

Gans, E., *De kleine verschillen die het leven uitmaken. Een historische studie naar joodse sociaal-democraten en socialistisch-zionisten in Nederland*, Amsterdam 1999.

Gans, E., 'Samuel Wolf Coltof' in: *Biografisch Woordenboek der Socialisme en Arbeidersbeweging*, te raadplegen op www.iisg.nl/bwsa/coltof.html.

Goes, F. van der, *Ter Herinnering. Getuigenissen en bewijsstukken in de Politie-quaestie*, Amsterdam 1891.

Handwerkers Vriendenkring, *Ter herinnering aan het 30-jarig bestaan van "Handwerkers Vriendenkring". 1869-1899. Gedenkboekje ter gelegenheid van het 30-jarig bestaan, bevattende een kort overzicht van de geschiedenis der Vereeniging 1869-1899*, Amsterdam z.j.

Harris, R., *Dreyfus: Politics, Emotion, and the Scandal of the Century*, New York 2011.

Hartmans, R., 'Was Domela een populist?', *Historisch Nieuwsblad*, editie 9, 2009.

Hofmeester, K., 'Als ik niet voor mijzelf ben...'. *De verhouding tussen joodse arbeiders en de arbeidersbeweging in Amsterdam, Londen en Parijs vergeleken, 1870-1914*, Amsterdam 1999.

Hudig, D., *De vakbeweging in Nederland, 1866-1887*, Amsterdam 1904, 55.

Jong, de, R. 'Was Domela Antisemiet? Biograaf Jan Willem Stutje slaat de plank mis', *Onvoltooid verleden*, te raadplegen op: <http://www.onvoltooidverleden.nl/index.php?id=417>.

Kolman, F., 'Domela Nieuwenhuis en de snelle ondergang van *Recht voor Allen* als dagblad' in *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* 37 (maart 1995), pp. 2-18.

Konig, R., *Christelijke religie en antisemitisme in Nederland 1990. Een sociaal-wetenschappelijk onderzoek*, Kampen 1997.

Laqueur, W., *The changing face of antisemitism. From ancient times to the present day*, Oxford 2006.

Lucassen, L., *Beeldvorming en functionaliteit: een onderzoek naar de relatie tussen socialisme en antisemitisme in het 19^e-eeuwse Frankrijk*, Leiden 1985.

Marx, K. en F. Engels, *Karl Marx, Friedrich Engels Gesamtausgabe*, Berlijn 2011 .

Marx, K. 'The Russian Loan', *The New York Times*, New York (z.d.).

Meijer, J., *Zij lieten hun sporen achter. Joodse bijdragen tot de Nederlandse beschaving*, Utrecht 1964.

Meyers, J., *Domela. Een hemel op aarde*, Amsterdam 1993.

Oosterhout, R.A., *De Socialisten-slachting op het Waterloo-plein*, Amsterdam 1887.

Oudens, F.P., *Het anti-semietisme. Een hedendaagsch verschijnsel?*, Arnemuiden 1893.

Poorthuis, M.J.H.M., *Een donkere spiegel. Tussen antisemitisme en erkenning. De Nederlandse katholieken en het jodendom*, Nijmegen 2006.

Ramakers, J., 'Godsmoordenaars en addergebroed.' Het antisemitische vijandbeeld bij Nederlandse katholieken in de negentiende eeuw' in: Hans Righart (red.), *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur*, Den Haag 1990, 88-106.

Rijxman, A.S., A.C. Wertheim 1832-1897, *Een bijdrage tot zijn levensgeschiedenis*, Amsterdam 1961.

Scheffer, J., *Henry Tindal. Een ongewoon heer met ongewone besognes*, Bussum 1976.

Speelman, W., *Het beloofde land Kanaän of de komst der Messias*, derde druk, z.j.

Stutje, J.W., *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Een romantische revolutionair*, Amsterdam 2012.

Stuurman, S., *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat*, Amsterdam 1992.